

مقاله پژوهشی

بررسی نقش صاحب‌منصبان عصر صفوی در آبادانی شهر قم

سوسن بیات^{۱*}، زهرا آل‌بویه^۲، فاطمه حسین جمال^۳

۱- عضو هیات‌علمی گروه معماری و هنر، دانشگاه شهاب دانش، قم، ایران

۲- دانشجوی دکتری معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد تهران غرب، تهران، ایران

۳- کارشناس ارشد مطالعات معماری ایران، معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

چکیده

صاحب‌منصبان همواره در دوره‌های مختلف در ساخت آثار معماری تأثیرگذار بودند. در دوره صفوی شکل جدیدی از حمایت از آثار معماری پدید آمد. صاحب‌منصبان در این دوره از جانب بانی اصلی، یعنی شاه، به حمایت از معماری می‌پرداختند. این تدبیر موجب شد که انگیزه‌های شاه و درباریان همسو شود و همه ثروت و قدرت ایشان در جهت حمایت از معماری گرد آید. توصیف جهانگردان از قم در دوره صفوی نشان می‌دهد که شهر در این دوره، از رونق و آبادانی خوبی برخوردار بوده است. قم در این دوره علاوه بر اینکه در مسیر شاهراه ارتباطی تردد خانواده سلطنتی از دارالسلطنه اصفهان به دارالسلطنه قزوین و دارالسلطنه اردبیل بود، پایگاه مهمی برای مذهب شیعه بود و از آنجایی که شاهان صفوی، مروج مذهب شیعه بودند، سبب شد تا این شهر مورد حمایت شاهان و صاحب‌منصبان صفوی قرار گیرد. برخی از آن‌ها حتی در بازه‌های مختلف زمانی بنا به دلایل مختلف در قم حضور و اقامت کوتاه‌مدت و یا بلندمدت داشتند و این امر اهمیت قم را در دوره صفوی نشان می‌داد. این مقاله قصد دارد به این پرسش پاسخ دهد که «صاحب‌منصبان دوره صفوی چه نقشی در آبادانی شهر قم داشتند و معماری شهر قم در این دوره چه تغییراتی کرد؟». روش تحقیق این پژوهش تفسیری تاریخی است و بر اساس اطلاعات جمع‌آوری شده از اسناد و منابع دست‌اول و سپس یافته‌های منابع جدید پیرامون وضعیت شهر قم در دوره صفوی، به تحلیل می‌پردازد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که صاحب‌منصبان و افراد صاحب‌نام که لزوماً ساکن شهر قم هم نبودند حامی آبادانی این شهر بودند و اقدامات آنان فقط اماکن مذهبی را شامل نمی‌شد و ساخت مدارس متعدد، مرمت بناهای قدیمی، تعمیر باروی شهر، ایجاد سیل‌بند و موارد دیگر از جمله این اقدامات بود.

تاریخ دریافت:

۲۱ خرداد ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۵ شهریور ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

معماری

صفویه

صاحب‌منصبان

قم

doi : 10.22034/AHDC.2025.23278.1870

E-ISSN: 2645-372X /© 2023. Published by Yazd University This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

۱- مقدمه

مشارکت صاحب‌منصبان در ساخت بناها در شهرهای مختلف سابقه‌ای طولانی دارد. ساخت گنبد جنوبی مسجد جامع اصفهان توسط نظام‌الملک و گنبد شمالی مسجد توسط رقیبش تاج‌الملک، از ثمرات رقابت دو وزیر ملک شاه سلجوقی با یکدیگر بودند (بابایی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۳۷). تا پیش از صفویان، ساخت بناها توسط صاحب‌منصبان، علاوه بر اجر اخروی، برای ارتقا و تثبیت شأن اجتماعی خودشان بود. حمایت از معماری و ساختن بناها معمولاً فواید جانبی بسیاری برای حامیان و بانیان داشت. بانیان خیر از مال خود و گاه به نام و افتخار خود و خاندانشان بناهایی چون مدرسه، مسجد، مقبره، کاروان‌سرا برپا می‌کردند و از این راه در چشم مردم قدر و منزلت می‌یافتند و به تقوا و نیکوکاری شهره می‌شدند؛ اما در دوره صفویه صاحبان مناصب گوناگون حکومتی و درباری نقشی مهم در ساخت‌وساز یافتند و شکل جدیدی از حمایت پدید آمد. صاحب‌منصبان در این دوره از جانب بانی اصلی، یعنی شاه و به وکالت از او به حمایت از معماری می‌پردازند. این شکل از حمایت نشان ضعف یا کاهش قدرت صاحب‌منصبان نیست؛ بلکه علت آن تغییر کیفیت رابطه کارفرما-کارگزار بین شاه و صاحب‌منصبان و تقویت ارتباط آنان با خاندان سلطنتی است. صاحب‌منصبان این کار را برای ابراز وفاداری به شاه و تثبیت حکومت او می‌کردند. این تدبیر موجب شد که انگیزه‌های شاه و درباریان همسو شود و همه ثروت و قدرت ایشان در جهت حمایت از معماری گرد آید (سلطانی، ۱۳۸۷: ۲۴ و ۲۵؛ بابایی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۴۳). در دوره صفویه معماری شهرهایی مانند تبریز و اصفهان و فرح‌آباد نشان می‌دهد که چگونه فعالیت صاحب‌منصبان در طرح‌های معماری و شهرسازی شاه‌عباس اول با ساختار نو ترکیب خاندان صفوی و اصلاحاتش عجین بود. این گونه کار معماری منظم و متمرکز به‌راستی در هیچ دوره دیگری از تاریخ ایران بعد از اسلام سابقه نداشته است (بابایی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۲۸).

شهر قم از ادوار پیش‌ازتاریخ تاکنون حلقه ارتباط و تعامل بین مراکز و حوزه‌های مختلف فرهنگی ایران بوده است. قرار گرفتن این محوطه در حاشیه غربی کویر مرکزی و واقع شدن آن در میانه دو شاه‌راه اصلی ارتباطی یعنی جاده خراسان بزرگ و مسیر ارتباطی جنوبی که خوزستان و دشت میان‌رودان را به فلات مرکزی مرتبط می‌ساخت و از طرفی عبور راه ابریشم از نزدیک قم، به این شهر این امکان را داد تا در طول تاریخ محل رفت‌وآمد باشد و مورد توجه قرار گیرد (فقهی، ۱۳۷۵: ۱۱۷). قم در دوره صفویه علاوه بر اینکه در مسیر تردد خانواده سلطنتی از دارالسلطنه اصفهان به دارالسلطنه قزوین و دارالسلطنه اردبیل قرار داشت (منشی قمی، ۱۳۸۳ ج ۲: ۹۰۱ و ۱۰۱۹)، پایگاه مهمی برای تشیع بود و همچنین مسیر رسیدن علما و بزرگان از کوفه به ری از قم می‌گذشت و از آنجایی که شاهان صفوی، مروج مذهب شیعه بودند، با قرار دادن امکانات در اختیار علمای شیعه به همکاری با آنها پرداختند و این شرایط مناسب موجب حضور بسیاری از بزرگان شیعه در آن شد (همان: ۱۱۹). این عوامل سبب شد تا این شهر و آبادی آن مورد حمایت شاهان و صاحب‌منصبان صفوی قرار گیرد. این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش است که «صاحب‌منصبان دوره صفوی چه نقشی در آبادانی شهر قم داشتند و معماری شهر قم در این دوره چه تغییراتی کرد؟». منظور از صاحب‌منصبان علاوه بر شاهان، وزیران، امیران لشکر، حکام ولایات و دیگر افراد از درجه‌های مختلف از دربار و دیوان است؛ اشخاصی که تحت حمایت شاهان یا با استفاده از قدرت و نفوذ خود به سبب مقامشان در دربار شاهی اقدام به ساخت‌وساز در این دوره نموده‌اند. این مقاله با روش تفسیری-تاریخی به شناخت صاحب‌منصبان تأثیرگذار بر معماری عصر صفوی و اقداماتشان در این دوره می‌پردازد تا بتواند از این رهگذر ضمن شناسایی و معرفی اشخاص و شرح اقداماتشان در آبادانی شهر قم، تصویر دقیق‌تری از شهر قم در دوره صفوی به دست آورد.

۲- سیمای شهر قم قبل از دوران صفوی

یافته‌های باستان‌شناسان حاکی از آن است که منطقه قم حداقل از هزاره پنجم قبل از میلاد مسکونی بوده است. به استناد آثار و اشیاء بازمانده و صراحت متون تاریخی، قم در پیش از اسلام، شهر معتبر و نسبتاً بزرگی بوده است. با ورود اسلام به ایران شهر قم نیز با سرعتی شگرف توسعه یافت و به شکل یک سرزمین نیمه مختار در طول حکومت خلفای

بنی‌امیه و بنی‌عباس در آمد (نوبان، ۱۳۸۳: ۵). قم در قرون اولیه اسلامی خصوصاً در دوران آل‌بویه و سلجوقیان از اهمیت بسزایی برخوردار بود. آل‌بویه توجه خاصی به قم داشتند و در توسعه آن کوشیدند. به‌ویژه از توجه «رکن‌الدین دیلمی» و «صاحب بن عباد» وزیر آل‌بویه یاد شده است. صاحب بن عباد کسی بود که از «حسن بن محمد قمی» خواست تاریخ قم را بنگارد و به‌این‌ترتیب نخستین کتاب مستقل تاریخ قم نگاشته شد. دوره سلجوقیان اوج فعالیت و حضور قم در صحنه سیاسی ایران بود. تصدی امور مهم دولت سلجوقیان در دست قمی‌ها در عمران و ترقی قم مؤثر بود. ازجمله می‌توان به وزارت «شرف‌الدین ابو طاهر ابن علی قمی» اشاره کرد. او بانی رباط شرف بوده است (اقبال، ۱۳۳۸: ۲۴۹ و گذار، ۱۳۶۶: ۱۷۹). از دیگر اقدامات عمرانی او می‌توان احداث مدرسه غیاثیه در محله پامنار قم را نام برد (فیض قمی، ۱۳۴۹: ۲۳۸).

با حمله سپاه مغول، قم به کلی ویران شد؛ باین‌حال برخی از حکام مغول که مسلمان شده بودند، توجه خاصی به قم داشتند. از آن جمله سلطان محمد خدابنده بود. خدابنده تحت تأثیر «سید تاج‌الدین آوهای قمی» قم را موردتوجه قرار داد، اما هنوز حدود یک قرن و نیم از حمله سپاه مغول نگذشته بود که شهر قم بار دیگر در دهه‌های پایانی قرن ۸ هـ.ق. موردحمله تیمور گورکانی قرار گرفت. با نفوذ سپاه تیمور به داخل شهر، قم بار دیگر ویران شد و مردم آن قتل‌عام شدند. در این هجوم، دیوار و برج و باروی شهر چنان تخریب شد که تا زمان صفویه مردم نتوانستند آن را بازسازی کنند.

جوزافا باربارو^۱ جهانگرد ونیزی که در اواخر قرن نهم از قم بازدید می‌کند، قم را شهری بسیار خشن و ناتراشیده توصیف می‌کند (باربارو و همکاران، ۱۳۴۹: ۸۹). در همان زمان آمبروزیو کنتارینی^۲ قم را شهری کوچک اما زیبا توصیف می‌کند که بازارهای خوبی دارد و بازار صنعتگران و فروشندگان قماش آن پررونق است اما کاشان را از قم زیباتر می‌داند (همان: ۱۵۱). یکی از سه کانون اصلی شهر قم در دوران قبل از صفوی حرم فاطمه معصومه در شمال شهر سابق قم و نیز مسجد تاریخی امام حسن عسگری (ع) مربوط به قرن سوم هجری و مجاورت اولین پل احداث‌شده بر روی رودخانه قم - پل علیخانی - می‌باشند. وجود مسجد جامع در جبهه شرقی از دوره سلجوقیان و فعال بودن آن در طی سالیان، جبهه شرقی شهر را به دومین کانون اصلی شهر تبدیل نموده بود؛ و نهایتاً شمار بسیاری از آرامگاه‌های منتسب به فرزندان و نوادگان ائمه و نیز بزرگان حکومتی و محلی (که عمدتاً در جنوب شهر و خارج از باروی آن) واقع شده بودند؛ می‌توان کانون سوم موردتوجه در دوره پیش از صفویان برشمرد. در جدول ۱ بناهای قم پیش از صفویان آمده است.

جدول ۱: بناهای پیش از صفویه در شهر قم بر اساس کتاب تربت پاکان، نگارندگان

کاربری	تاریخ	نام بنا	توضیحات/موقعیت روی نقشه
مقابر	قرن هفتم	شاهزاده جعفر	نامشخص
	قرن هشتم	علی ابن جعفر (دربهشت)	
	قرن هشتم	گنبد سبز	
	قرن هشتم	سید سربخش	
	قرن هشتم	شاه احمد قاسم	
	قرن هفتم-هشتم	شاهزاده ابراهیم (مزدیجان)	نامشخص
	قرن هفتم-هشتم	سلطان محمد شریف	نزدیک دروازه قلعه
	قرن نهم	شاهزاده ابراهیم (دروازه کاشان)	
	قرن هشتم و نهم	شاهزاده زید	ازجمله مزارهای چهل اختران
	قرن نهم	موسی مبرقع	ازجمله مزارهای چهل اختران
	قرن نهم	چهل اختران	اصلاحات در دوره صفویه
	قرن هشتم	شاهزاده احمد	ازجمله مزارهای خاکفرج
	قرن نهم و دهم	صفورا (شاهزاده محمد)	ازجمله مزارهای خاکفرج
	-	کعبه	ازجمله مزارهای خاکفرج
مساجد	قرن سوم	مسجد امام حسن عسگری	توسعه در صفوی
	-	مسجد میدان میر	مجاور منزل موسی بن خزر که محل حضور فاطمه معصومه بود

	قرن ششم	مسجد جامع قم
	-	مسجد موسویان
	مجاور بقعه موسی مبرقع ساخته الیسع اشعری	
مدارس	قرن نهم	مسجد پنجعلی
	قرن هفتم و پیش از آن	رضویه
	قرن نهم	غیاثیه
	قرن ششم	فیضیه قدیم
آب‌انبار	؟	دولت‌خانه
	؟	مسجد جامع
	؟	پنجعلی
پل	-	علیخانی
بازار	-	راسته بازار
منار	-	میدان کهنه
خانقاه	-	کمال‌الدین مسیبی

۳- عوامل و زمینه‌های بستر ساز حضور صاحب‌منصبان در دوران صفویه در قم

قم در دوران صفویه یکی از املاک خاصه یا سلطنتی دربار بود (شکل ۱) و در بودجه دربار، بزرگ‌ترین رقم درآمد متعلق به املاک خاصه بود. عواید حاصل از این نقاط از دیرباز مخارج قصر شاه و حقوق صاحب‌منصبان، لشکریان و عمال را تأمین می‌کرد. آنچه از این عواید پس از پرداخت طلب طلبکاران از دربار باقی می‌ماند، به خزانه می‌رفت. املاک سلطنتی به دست پیشکاران شاه که وزیر نامیده می‌شوند اداره می‌گردد؛ این پیشکاران سلطنتی بالاترین اختیارات اقتصادی و سیاسی مربوط به ناحیه تحت اداره خود را توأماً دارا هستند (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۱۱).

شکل ۱: موقعیت قم به عنوان یکی از شهرهای اراضی سلطنتی (خاصه) در ۱۰۷۰ قمری - منبع: (بابایی و همکاران، ۱۳۹۰).

در دوره صفویه هشتاد و دو ایالت به وسیله خان‌ها اداره می‌شد و سی و هفت ولایت دیگر توسط وزیران. شهر قم جز سی و هفت ولایتی بود که یک وزیر آن را اداره می‌کرد. فرق خان و وزیر این است که خان‌ها معمولاً یک یا چند فوج سرباز زیر فرمان دارد و باید آنها را متشکل و ورزیده و آماده نگه دارد و به علاوه حکومت فضایی و جنایی منطقه زیر فرمان خود

با اوست. در صورتی که وزیر استقلال محدود و اختیار اندک دارد. حتی رتق و فتق پاره‌ای امور و قضاوت درباره بعضی از مسائل حوزه زیر فرمان خود را به یکی از خان‌های نزدیک رجوع می‌کند (کارری، ۱۳۴۸: ۱۴۰). شاردن نیز می‌نویسد: «قم، عنوان دارالموحدین دارد و مقام حکومت شهر داروغه است» (شاردن، ۱۳۳۶ ج ۸۱: ۳).

عوامل بسترساز تأثیر صاحب‌منصبان بر توسعه شهر قم در دوره صفویه را می‌توان در دو عامل سیاست‌های کلی دوره صفویه و نیز ویژگی‌های خاص شهر قم که زمینه‌ساز توجه بیشتر در دوره صفوی بوده‌اند، جستجو کرد. از اصلی‌ترین عوامل می‌توان به مذهب رسمی صفویان یعنی مذهب شیعه و پیوند آن با شهر قم به عنوان یکی از کانون‌های اصلی مذهب شیعه اشاره کرد. همچنین بارگاه فاطمه معصومه (س) و توجه خاندان و وابستگان شاهی از دیگر عوامل به شمار می‌آید. علاوه بر آن قرارگیری قم در مرکز ایران و به عنوان محور ارتباطی مسیرهای شرقی-غربی و شمالی-جنوبی در دوره‌های مختلف آبادانی این شهر و راه‌های ارتباطی را به ارمغان آورده است (جدول ۲).

۳-۱- مذهب شیعه

در زمان صفویه شاه اسماعیل صفوی تشیع را به عنوان مذهب رسمی حکومت اعلام کرد و پس از گذشت یک قرن و نیم از شکل‌گیری نهاد روحانیت شیعی در دوران صفوی، عالمان و روحانیان در این زمان توانسته بودند مبانی عینی و اجتماعی نفوذ و موقعیت خویش را در جامعه گسترش و استحکام بخشند. پایه‌های این نفوذ هرچند که در آغاز ریشه در دولت صفوی و حمایت شاهان از علما داشت و فقیهان و عالمان شیعی عمده‌تأمتکی و وابسته به پشتیبانی مادی و معنوی حکومت بودند اما به تدریج در زمان آخرین شاهان صفوی آنان را از پایگاهی دوگانه، دولتی-مردمی برخوردار ساخت. عوامل این پایگاه و نفوذ ثانوی را باید در مدارس و حوزه‌های علمی دینی، توسعه طلاب و عالمان و گسترش قشر روحانی، مساجد و مراکز مقدس، اعتقادات و باورهای مذهبی مردم و بسط آن، ایجاد منابع مالی و اقتصادی نوین همچون موقوفات غیر حکومتی، وجوهات شرعی و خمس در کنار منابع مالی دولتی جستجو کرد (آقاجری، ۱۳۸۹: ۳۶۶).

۳-۲- حضور علما در قم

قم از روزگار زندگی امام صادق (ع) یعنی میانه قرن دوم هـ.ق. محل اقامت محققان علوم دینی بود. تا آنجا که حضور عالمان و فضای علمی حاکم در قرون ابتدایی سبب شد تا حوزه قم اندک‌اندک جایگزین حوزه کوفه شود (قمی، ۱۳۷۴: ۳۶۱ و ۳۶۰). حتی در دوران سلجوقی شهر قم همه، شیعه رافضی بودند (قزوینی رازی، ۱۳۳۱: ۲۷۰) و تعداد علمای قم در این دوره بسیار زیاد بود.

شرایط مناسب و جایگاه علمی و معنوی قم موجب شد که بسیاری از بزرگان شیعه در عصر صفویه در این شهر مشغول فراگیری علم و دانش شوند. محیط علمی قم در این دوران چنان گسترده شده بود که توجه جهانگردان خارجی را نیز جلب نمود و برخی از سیاحان این دوره مانند شاردن در سفرنامه‌هایشان به این نکته اشاره کرده‌اند. علمای بزرگی در مدرسه‌های علمیه قم در عصر صفوی به تحصیل و تدریس اشتغال داشتند که از معروف‌ترین آنها می‌توان صدرالمتألهین، فیض کاشانی، مولی عبدالرزاق لاهیجی، قاضی سعید قمی و مولی محمدطاهر قمی را نام برد (سرخیل، ۱۳۸۸: ۷۲). از طرفی مسیر رفت‌وآمد علما و بزرگان از کوفه به ری از قم می‌گذشت (خواندمیر، ۱۳۱۷: ۱۷۰) و از آنجایی که شاهان صفوی، مروج مذهب شیعه بودند، با قرار دادن امکانات در اختیار علمای شیعه به همکاری با آنها پرداختند و به همین دلیل مدارس دینی زیادی در قم ساخته شد و این شرایط مناسب موجب حضور بسیاری از بزرگان شیعه در قم گشت.

۳-۳- حرم مطهر فاطمه معصومه (س)

شاه عباس اول به عتبات مقدسه توجهی ویژه داشت، مرقد ائمه در عراق، قم و خصوصاً مشهد و آستانه امام رضا و نیز مقبره شیخ صفی در اردبیل در سیاست‌های مذهبی او جایگاه خاصی داشتند (آقاجری، ۱۳۸۹: ۲۵۰).

۳-۴- تولیت

یکی از مناصبی که در دوره صفوی انحصاری سادات بود، منصب تولیت است. شهرهای مشهد، قم، ری، اردبیل و عراق به خاطر بقاع متبرک که در آنها قرار داشته است، مورد توجه بوده‌اند و اوقافی که به هر یک از آنها اختصاص داشت منبع مالی مهمی را تشکیل می‌داد و تولیت آنها منصب درخوری بود (آقاجری، ۱۳۸۹: ۱۱۸).

منصب تولیت قم نیز پس از مشهد از نظر اهمیت قرار داشته در این رابطه سه فرمان از شاه‌طهماسب در دست است. یکی به تاریخ ۱۸ شوال ۹۳۱ که طی آن فرمان شاه اسماعیل در واگذاری همه مناصب به سید مرشدالدین رشید الاسلام رضوی به خصوص تولیت اوقاف قدیمه و جدیده سلطانی و بیگمی آستانه مقدس و مسجد امام حسن عسگری و بخشودن مال و خراج دیوانی همه آنها مورد امضاء قرار گرفته است. فرمان دوم مورد ۱۸ جمادی‌الاول ۵۹۴۸ که طی آن تولیت موقوفات آستان مقدس و تولیت و امامت مسجد امام به شجاع‌الدین سلطان محمود فرزند سید مرشدالدین رشید الاسلام واگذار شده است در این سند به‌مانند سند گذشته از سید فخرالدین که گویا مدعی تولیت آستانه بوده است خواسته‌شده که به خلاف شرع در امر تولیت آستانه و مسجد و موقوفات دخالت نکند. فرمان سوم نیز مورخ جمادی‌الثانی ۱۹۷۲... است (همان: ۱۲۰-۱۲۱).

۳-۵- دارالامان بودن قم

از قرن هفتم و هشتم قم به‌طور رسمی دارالامان بود و در حرم حضرت معصومه (س) بست‌نشینی معمول گردید (عباسی فردوسی، ۱۳۸۴: ۱۱۶) به همین دلیل افراد زیادی به این شهر کوچ کردند و در آن آرامش یافتند. افراد عادی، افراد مهم، عالمان و منصوبان به حکومت بارها به نیت بست وارد قم شدند و مخارج آنها توسط موقوفات تأمین می‌شد (صاحبی، ۱۳۸۴: ۱۲۱-۱۲۰).

۳-۶- سنت وقف

روی کار آمدن دولت صفوی بر امور مرتبط با وقف هم تأثیر زیادی داشت و ساختار جدیدی به وقف شیعی داد و آن را به‌ویژه در قم توسعه بخشید. مسئله انتخاب متولی وقف و تعیین شرایط برای آن، اعتماد واقف به وضع موجود را خاطرنشان می‌کرد. درواقع مسئله وقف از نظر اجتماعی، جزو مظاهر پیشرفت و رفاه جامعه بود و وضعیت اجتماعی در دوران صفویه را در شهرها نشان می‌داد. بناهای عام‌المنفعه مانند آب‌انبارها جهت باقیات‌الصالحات وقف می‌شد و بناهای مذهبی به‌ویژه مدارس و مساجد، بسته به بانی آنها دارای موقوفاتی می‌بود که درآمدش صرف هزینه مدارس، طلاب و غیره می‌شد. هنگامی که زمین‌های وقفی سودآور بودند، درآمد کسب‌شده از راه موقوفات، بیشتر می‌شد (احمدی‌زادگان، ۱۳۹۳: ۱۲۰).

چند دانگ از بعضی روستاها وقف آستانه می‌گشت و حتی گاهی مشاهده می‌شد که علمائی که در قم در جوار حرم منزلی داشتند، بعد از وفاتشان، منزل وقف می‌شد و تبدیل به بقعه ایشان می‌گردید (مدرسی طباطبایی، ۱۳۳۵، جلد اول: ۱۴۵). در سال ۹۴۹ هـ.ق. هزینه‌های زیادی از خزانه عامره برای مخارج باغ‌ها و مزارها و... در نظر گرفته شد و بر بعضی از اماکن و مزارات، املاکی وقف شد که این امر خود بر آبادی باغ‌ها تأثیر داشت (همان: ۱۲۲).

۳-۷- موقعیت جغرافیایی و ارتباطی

قرارگیری شهر قم در تلاقی مسیرهای ارتباطی شرقی- غربی و شمالی- جنوبی، از دیرباز موقعیتی ویژه برای این شهر فراهم آورده است تا آنجا که شمار بسیاری از بناهای بین‌راهی نظیر کاروانسراها و رباط‌ها را در این محدوده می‌توان شناسایی کرد. در دوره ایلخانان اهمیت راهداری موجب گسترش تجارت و بالطبع افزایش ساخت رباط‌ها گردید که موقوفاتی برای آنان معین می‌شد تا امر تجارت در شرایط مناسبی صورت پذیرد (میرحسینی، ۱۳۸۴: ۱۶۴) یکی از مهم‌ترین اهداف ایلخانان رسیدن مال‌التجاره یزد به آذربایجان بود، برای ایجاد این ارتباط، راه جدیدی تأسیس شد که از یزد به نائین، از نائین به اردستان، از اردستان به کاشان و بعد به قم می‌رسید. در تمامی این مسیر در فواصل معین، رباط و خانقاه ساخته

شد. از جمله رباط‌های ساخته‌شده در این زمان، رباطی بود که در ناحیه بی‌آب‌وعلف قم احداث‌شده بود و در سر راه عراق بین قم و آوه قرار داشت. محل ترسناکی که عبور قافله از آن مشکل بود و واقف با این وقف، عبور قافله‌ها و عابرین را تسهیل نمود. در اصل رباط‌های ساخته‌شده هدف دیگری را نیز در پی داشتند و آن ایجاد امنیت برای ارتباطات حکومت بود. شهر قم در این زمان به همین دلیل، اهمیت زیادی پیدا کرد و حفظ امنیت در آن، بسیار مهم شد. (حسینی یزدی: ۱۴۷ و ۱۰) ایجاد امنیت موجب ساخت‌وساز زیاد در قم گردید. در دوره صفوی قم در مسیر رسیدن به قلمرو شاهی مولتانسیکی، شهری در پاکستان غربی و هند قرار داشت و بازرگانان و سیاحان زیادی به قصد رسیدن به هند (کاتف، ۱۳۵۶: ۶۱) و نیز در مسیر رسیدن از جنوب ایران به روسیه^۴ (مانورینگ، ۱۳۸۷: ۲۱۰) از قم عبور می‌کردند.

۳-۸- سکونت بزرگان

به دلیل قرارگیری قم در مسیر تردد خانواده سلطنتی از دارالسلطنه اصفهان به دارالسلطنه قزوین و دارالسلطنه اردبیل (منشی قمی، ۱۳۸۳ج: ۲ و ۹۰۱ و ۱۰۱۹) و با توجه به اقلیم گرم قم، سبب شده بود مکان مناسبی برای قشلاق پادشاهان صفویه گردد. سکونت موقت یا دائمی بزرگان و سران حکومتی یکی دیگر از عوامل زمینه‌ساز اقدامات ایشان در جهت توسعه شهر قم در دوره صفوی است.

۳-۹- تبعید بزرگان

از دیگر عوامل زمینه‌ساز حضور بزرگان که خصوصاً در دوره صفویه پرتکرار بوده است، تبعید شدن افرادی است که عموماً بنا بر ملاحظات سیاسی در این دوره صورت می‌گرفته است. از جمله شناخته‌ترین این افراد ملاصدرای شیرازی است. شاه عباس دوم پسر و جانشین شاه صفی، معمولاً رجال و بزرگانی را که مورد خشم قرار می‌گرفتند، به قم تبعید می‌کرد تا به قول او در زاویه مقدسه مشغول دعاگویی به ذات همایونی و سپاسگزاری به درگاه الهی باشند. شاه سلیمان نیز در این مورد شیوه پدر را ادامه داد و بسیاری از رجال و درباریان را به آنجا تبعید کرد (شاردن، ۱۳۳۶ج: ۳: ۸۰).

جدول ۲: عوامل حضور صاحب‌منصبان عصر صفوی در قم، نگارندگان

عوامل حضور صاحب‌منصبان در قم		
مذهب شیعی	علماء و مجتهدین شیعه	تولیت
		حرم مطهر فاطمه معصومه (س)
	دارالامان بودن	
	سنت وقف	
موقعیت جغرافیایی و ارتباطی	تلاقی مسیر ارتباطی پایتخت‌های صفویه	
	مسیر دسترسی به هند	
	مسیر دسترسی جنوب به روسیه	
سکونت بزرگان	قشلاق شاهان صفویه	
	صاحب‌منصبان قمی	
	تبعید بزرگان	

۴- افراد تأثیرگذار بر عمران و آبادانی قم در دوران صفوی

در همه ادوار به‌ویژه دوره صفوی در هر جایگاه و سمتی از شاه تا وزیر و... اقدامات زیادی در قم داشتند و نتیجه توجهات آنها علاوه بر آبادانی شهر، برقراری امنیت و رفاه اجتماعی بود که اگر یا به دلیل ترس از حاکمان بود و یا ناشی از قانون و روابط اجتماعی (رضاقلی، ۱۳۸۹: ۴۴). در کنار اقدامات عمرانی اتفاقات خوبی را در شهر رقم زد و به‌ویژه در اواخر پادشاهی شاه صفی و آن هنگام که این پادشاه در قم به خاک سپرده شد، قم شکوه فراوانی یافت. شاه طهماسب، شاه اسماعیل، شاه

بیگی بیگم، شاه عباس اول، شاه عباس دوم، شاه سلطان حسین و شاه سلیمان دوم پادشاهانی بودند که علاوه بر توجه ویژه به حرم حضرت معصومه (س) در راستای توسعه در شهر تصمیمات مهمی اتخاذ نمودند و تأثیرات بسزایی داشتند. به صورت کلی این اقدامات شامل توجه ویژه و در نظر گرفتن سرمایه و دستور و یا وصیت به ساخت و احیای بناهای عام المنفعه بود. همچنین بقاع متبرکه و بناهای مذهبی مورد عنايت زيادى واقع شد تا آنجا که بسیاری از گنبدها و تزئیناتی بر آنها افزوده شد (فیض قمی، ۱۳۴۹: ۶۱۰) که در ادامه به این اقدامات پرداخته می شود.

۴-۱- دوران شاه اسماعیل اول (دوره سلطنت ۹۰۷-۹۳۰ ه.ق.)

شاه اسماعیل در طول بیست و هفت سال سلطنت خود، پنج ماه از سال های ۹۱۷ و ۹۲۴ ه.ق. و زمستان سال های ۹۲۴ ه.ق. به بعد را در قم گذراند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۶۰). محلی که برای اقامت در قم در نظر گرفته بود کاخ دولت خانه^۵ بود که پیش تر اوزون حسن^۶ در قم ساخته بود و در موسم ییلاق، به قم می آمد و در آن مکان به استراحت می پرداخت. شاه اسماعیل در سال ۹۰۹ ه.ق. دستور آماده سازی کاخ و تزئین آن را صادر کرد تا تبدیل به مکانی مطلوب جهت اقامت خاندان سلطنتی شود و نتیجه آن حرم سرایی با طرح چهار صفا در دو طبقه بود که مورداستفاده وی و همچنین بعدها شاه طهماسب قرار گرفت (منشی قمی، ۱۳۸۳: ۱: ۷۹).

قدیمی ترین اقدامات عمرانی در راستای بهسازی و کیفیت بخشی به فضاهای حرم مطهر در شهر قم به عنوان یکی از مهم ترین مراکز تشیع در دوره صفویه در زمان سلطنت شاه اسماعیل اتفاق افتاد. توجه به مجموعه حرم در زمان او تا آنجا ادامه یافت که موجب گسترش فضاهای جانبی آن شد. ساخت دو مرفاق از بیوتات روضه مطهره و همچنین ساخت بنایی به نام دارالسیاده که مشهور به خانه جبرئیل بود و کاربری مهمان خانه داشت، در این زمان انجام شد (قمی، ۱۳۹۱، جلد ۲: ۲۸۶ و ۲۸۷).

در دوران حکومت صفوی زنان خانواده سلطنتی سفرهای متعددی به قم داشتند (قمی، ۱۳۸۳: ۱۷۸). در بین آن ها شاه بیگم دختر شاه اسماعیل اول نگاه ویژه ای به قم داشت. در زمان سلطنت پدرش، به دستور او گنبد حرم حضرت معصومه (س) در سال ۹۲۵ ه.ق. کاشی معرق شد که تا دوره قاجار به همین شکل باقی ماند. هم زمان با گنبد، در همان سال ایوان طلای صحن عتیق حرم و سپس دو ایوان جانبی و دو گلدسته روی ایوان به دستور او ساخته شد (قمی، ۱۳۹۱، جلد ۱: ۲۵۲ و ۲۵۵). شاه بیگم به دلیل علاقه ای که به قم داشت در ضلع شرقی صحن عتیق برای خود مقبره ای ساخته بود که بعدها تبدیل به مقبره فتحعلیشاه قاجار شد (فیض قمی، ۱۳۴۹: ۵۴۶).

از دیگر اقدامات او دستور ساخت مجرای پشت باروی شهر برای زمان های بحرانی جهت ریختن سرریز آب در مواقع طغیان در سال ۹۴۴ ه.ق. بود (احمدی زادگان، ۱۳۹۳: ۱۱۳). چون قم پیش از آن سابقه خرابی ناشی از سیل را داشت (فیض قمی، ۱۳۴۹: ۶۱۹).

یکی از بزرگان و عرفای قم در زمان شاه اسماعیل قطب الاصفیاء میر غیاث الدین حسین قمی (عشقعلی) بود. او بنای خانقاهی موسوم به خانقاه یا زاویه عشقعلی را بنا کرد و بارها در آن مکان میزبان بود (فیض قمی، ۱۳۴۹: ۵۹۸ و ۵۹۹).

۴-۲- دوران شاه طهماسب (دوره سلطنت ۹۳۰-۹۸۴ ه.ق.)

شاه طهماسب نیز مدتی ساکن قم بود و در آن زمان توجه ویژه ای به قم داشت. عمران و آبادانی حرم حضرت معصومه (س) در زمان او نیز در دستور کار قرار داشت. ساخت ایوان شمالی صحن عتیق حرم حضرت معصومه (س) اقدام تأثیر گذاری بود که به فضای صحن عتیق حریم می بخشید و سلسله مراتب تشرف به حرم را تقویت می کرد. پیش از ساخت مدرسه فیضیه فعلی در جوار حرم و در امتداد همین ایوان شمالی، مدرسه کوچکی وجود داشت که در یک جبهه دوطبقه و در جبهه دیگر سه طبقه بود آنجا قرار داشت که از بناهای شاه طهماسب بود^۷ (قمی، ۱۳۹۱، جلد ۲: ۲۷۴). از این مدرسه ایوان جنوبی آن باقیست که کتیبه آن سال ساخت را ۹۳۹ ه.ق. نشان می دهد.

شاهطهماسب علاوه بر اقدامات عمرانی در قسمت غربی شهر، توجه ویژه‌ای نیز به شرق شهر داشت و تزئین و تعمیر ایوان ورودی (کفشکن) بقعه امامزاده موسی مبرقع در سال ۹۵۱ هـ.ق؛ و احیای گنبد بقعه چهل اختران در سال ۹۵۳ هـ.ق. (فیض قمی، ۱۳۴۹: ۵۵۸-۵۵۴) و دستور ساخت حمام بازار کهنه (که وقف بود) جهت رفاه اهالی شهر در این محله را در کارنامه خود بر جای گذاشت (روستایی و دیگر، ۱۳۹۷: ۱۸۵). همان‌طور که پیش‌تر گفته شد در این دوره امور وقفی رونق زیادی داشت و این امر سبب شد تا افراد مختلف از جمله شاهطهماسب با در نظر گرفتن هزینه جهت مخارج باغ‌ها و موقوفات متعدد در سال ۹۴۹ هـ.ق. بر آبادی شهر به‌ویژه باغ‌ها، تأثیر زیادی برجای گذاشته شود (منشی قمی، ۱۳۸۳ ج ۱، ۲۹۹). اعتمادالدوله قاضی جهان حسنی از سادات و علمای خاندان سیفی قزوین وزیر دربار شاهطهماسب بود که دوره وزارت وی ۱۵ سال طول کشید و در این مدت در شهرهای قم و کربلا اقدامات عمرانی داشت. بنا به کتیبه داخل حرم، در سال ۹۵۰ هـ.ق. دورتادور ضریح، دیوار بلندی اجرا نمود و روی آن را با کاشی معرق پوشاند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۳۵، مجلد اول: ۵۰-۵۱).

میرمحمد مؤمن استرآبادی از ادیبان و شعرای هم‌عصر شاهطهماسب بود که آموزگار شاهزادگان و ولیعهد به شمار می‌رفت. در سال ۹۸۴ هـ.ق. ساخت بنای مدرسه مومنیه را در شهر قم آغاز کرد اما با به قتل رسیدن ولیعهد (شاهزاده حیدر میرزا)، او ناگزیر به هند گریخت^۸ و به همین دلیل عملیات ساخت مدرسه متوقف شد (فیض قمی، ۱۳۴۹: ۶۵۲). امیر غیاث‌الدین منصور شیرازی فیلسوف و دانشمند قرن نهم و دهم هـ.ق. بود که مدتی سمت صدارت را در زمان شاهطهماسب به عهده داشت؛ وی علاوه بر تألیفات بسیار زیاد علمی، به ساخت و تعمیر مدارس زیادی نیز همت گماشت. مدرسه غیاثیه قم که مدتی متروک مانده بود را تعمیر نمود و این بنا مجدداً در این دوره به‌عنوان مدرسه شروع به کار کرد و در سال ۹۳۸ هـ.ق. مورد استفاده طلاب قرار گرفت و چهار چاه و دو مغازه در طرفین سردر آن وقف نمود که همگان از آن استفاده می‌کردند (وقف‌نامه شیرازی، ۹۳۸ هـ.ق.). شریف نقیب^۹ در سال ۹۳۹ هـ.ق. وی با نام کامل شریف نقیب امیر شرف‌الدین اسحاق تاج‌الشرف موسوی از امرا و نقبای عصر شاهطهماسب بود. وی ایوان مجللی به نام عتبه روضه فاطمیه در مدخل شمالی صحن عتیق بنا نهاد (مدرسی طباطبایی، ۱۳۳۵، جلد اول: ۷۷-۷۶).

۴-۳- دوران شاه اسماعیل دوم (دوره سلطنت ۹۸۴-۹۸۵ هـ.ق.)

میر سراج‌الدین علی قمی با سابقه چندین دهه خدمت در سمت وزارت شاهزاده حیدر میرزا و نواب معصوم‌بیک از ساداتی بود (آقاجری و اللهیاری، ۱۳۹۴: ۳۸) که در زمان شاه اسماعیل دوم به سمت کلانتری قم رسید. چون در باغداری و کشاورزی سر رشته داشت، شروع به آباد کردن مزرعه قمرود نمود و چند قنات در آن احداث کرد. تصمیم بر ساخت تعدادی خانه و مسجد و منار در آن ناحیه را داشت که موفق نشد اما در رونق بخشیدن به دیگر باغ‌ها بسیار تلاش نمود و بسیاری از خرابی‌های قدیمی قم را هموار کرد. در سال ۹۸۶ هـ.ق. وی در مکانی که در خارج درب کنگان قم واقع بود، به دست اوباش قم به تحریک بعضی از ملازمانش به قتل رسید (منشی قمی، ۱۳۸۳ ج ۲: ۶۷۰). با توجه به اینکه حکومت شاه اسماعیل دوم در بازه زمانی ۹۸۵-۹۸۴ هـ.ق بوده است می‌توان نتیجه گرفت که خدمات میر سراج‌الدین در قم در بین سال‌های ۹۸۴ تا ۹۸۶ هـ.ق. بوده است.

۴-۴- دوران شاه‌عباس اول (دوره سلطنت ۹۹۶-۱۰۳۸ هـ.ق.)

در زمان سلطنت شاه‌عباس اول به دلیل پر شدن مجرای که جهت سرریز آب در مواقع بحرانی به‌وسیله شاه بیگم ساخته شده بود از زیاله، دستور پاک‌سازی مجرا صادر شد. از طرف دیگر برای محکم‌کاری یک سد در مسیر آب به دستور شاه ساخته شد که نشان از توجه وی به شهر قم بود (احمدی‌زادگان، ۱۳۹۳: ۱۱۳).

۴-۵- دوران شاه صفی (دوره سلطنت ۱۰۳۸-۱۰۵۲ ه.ق.)

انتساب حاکمان شهر قم مسئله‌ای بود که بسیار با دقت انجام می‌شد و رفتار حاکمان در تصمیمات شهری و با شهروندان تحت نظارت دربار بود. شاه صفی از جمله افرادی بود که حاکمان را به دلیل اخذ تصمیمات ناعادلانه در قم مورد مجازات‌های سخت قرار می‌داد. اقدام مهم او در بحث عمران شهری دستور تغییر مسیر مجرای رودخانه بعد از سیل سال ۱۰۴۴ ه.ق.^{۱۰} بود که در ادامه طغیان گاه و بیگاه آن بالاخره اجرا شد و موجب شد تا رودخانه از شهر دور باشد.

۴-۶- دوران شاه‌عباس دوم (دوره سلطنت ۱۰۵۲-۱۰۷۷ ه.ق.)

شاه‌عباس دوم بیش از دو ماه در قم اقامت داشت و مشغول شکار در اطراف قم بود (وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۶۷۵) که در این مدت زمان اقدامات متعددی به دستور او صورت گرفت؛ ساخت مجرای دوم جهت سرریز آب رودخانه در راستای جنوبی- شمالی در غرب شهر از آثار شاه‌عباس دوم بود که هم‌زمان با آن جهت استفاده علما و طلاب مدرسه‌های شادقلی خان و ساروتقی و مقدم نیز در شهر شروع به ساخت کرد (احمدی‌زادگان، ۱۳۹۳: ۱۱۳).

بنای حرم مطهر در زمان شاه‌عباس دوم گسترش یافت و بناهای متعددی به آستانه افزوده شد، از جمله بقعه‌ای برای شاه صفی درون حرم که سقف و دیوارهای آن کاشی‌های معرق بسیار ظریف داشت (علامرودشتی، ۱۳۸۰: ۵۵ و ستوده، ۱۳۷۵: ۳۳). همچنین ساخت مراقب و تنبی‌های دور روضه‌مطهره از بناهای شاه‌عباس دوم است (ستوده، ۱۳۷۵: ۱۱۰). بعد از آن دستورهایی داده شد که منجر به ساخت مسجد پایین پا در مجموعه حرم مطهر و ساخت ایوان و صحن زنانه^{۱۱} و یک آب‌انبار کوچک در آن شد (قمی، ۱۳۹۱، جلد ۱: ۲۶۴-۲۶۲). دستور ساخت بنای عام‌المنفعه حمام کلانتر در داخل شهر نیز ظاهراً از اقدامات وی بوده است (روستایی و دیگر، ۱۳۹۷: ۱۸۶).

میرزا محمدتقی اعتمادالدوله (ساروتقی)، فرزند میرزا هدایت‌الله تبریزی اصفهانی، ملقب به «اعتمادالدوله» و مشهور به «ساروتقی» (متوفی ۱۰۵۵ ه.ق.)، وزیر شاه صفی و شاه‌عباس دوم، مردی کاردار و باکفایت و دلیر بود. در میان حامیان و بنیان معماری دوره صفویه هیچ‌کدام با ساروتقی، قابل‌مقایسه نیست. کارهای متنوع ساختمانی او، چون شهرهای جدید، جاده‌های بسیار، مرمت و نوسازی مقبره امام علی (ع) در نجف، تکمیل مدرسه‌ای در قزوین، تغییرات اساسی در کاخ عالی‌قاپو اصفهان، دو کاخ، دو مسجد و یک کاروان‌سرا در اصفهان از اعتماد بسیار شاه و قدرت فردی او حکایت می‌کند. او در قم در جوار حرم مطهر در محلی که اکنون مدرسه دارالشفای ساخته شده است قبلاً صحن کوچکی بود که در هر ضلع آن چهار حجره وجود داشت و در پس آن هم بنای دیگری معروف به صحن شادقلی بود که از آنجا به مدرسه فیضیه می‌رفتند. عمارت اولی به همراه آب‌انبار دارالشفای^{۱۲} را ساروتقی در سال ۱۰۵۵ ه.ق. بنا کرده بود (سلطانی، ۱۳: ۲۹ و فیض قمی، ۱۳۲۲: ۱۴۱-۱۳۸).

جانی‌خان شاملو: از امرای شاه صفی و شاه‌عباس دوم بود و رقابت شدیدی با ساروتقی داشت و سرانجام پس از کشته شدن ساروتقی، در ۱۰۵۵ ه.ق. به قتل رسید. ساخت مدرسه جانی‌خان منسوب به او است (مدرسی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۰۴).

محمدسعید بن محمد مفید قمی (قاضی سعید قمی): از علمای عصر صفویه و متولد قم بود. وی هم‌زمان که به دستور شاه‌عباس دوم مدتی در قم به امر قضاوت مشغول بود، از تلاش در جهت اقدامات عمرانی برای شهر نیز فروگذار نبود. مسجد کوچک و شبستانی با حوضی در وسط، حمام و آب‌انبار^{۱۳} قاضی از بناهای قاضی سعید است که در محله الوندیه واقع شده بود (قمی، ۱۳۹۱: ۲۹۲).

۴-۷- دوران شاه سلیمان یکم (دوره سلطنت ۱۰۷۷-۱۱۰۵ ه.ق.)

نجف‌قلی‌بیک تنکابنی از غلام مخصوص و مقرب شاه عباس دوم و ناظر بیوتات^{۱۴} شاه سلیمان بود و در حوالی سال ۱۰۹۵ ه.ق. مدرسه نجفقلی‌بیک را بنا کرد و کتاب‌هایی بر آن وقف نمود (مدرسی طباطبایی، ۱۳۳۵، مجلد دوم: ۲۲۳).

۴-۸- دوران شاه سلطان حسین (دوره سلطنت ۱۱۰۵-۱۱۳۵ ه.ق.)

در سال‌های انتهایی قرن یازدهم تا پایان حکومت شاه سلطان حسین، به دلیل توجه ویژه به امر آموزش، مدارس متعددی در قم ساخته شد و بسیاری از مدارس قدیمی تعمیر و مرمت شد (مدرسی طباطبایی، ۱۳۳۵: ۲۱۸)؛ اما آنچه که او به‌طور مستقیم در ایجاد آن نقش داشت، ساخت گلدسته ماذنه صحن عتیق حرم بوده است. (قمی، ۱۳۹۱، جلد ۱، ۲۵۶) علاوه بر اقدامات فوق شاه سلطان حسین در سال ۱۱۰۷ ه.ق. بانی نصب گنبد بر فراز آرامگاه شاه سلیمان اول در حرم مطهر بود (علامرودشتی، ۱۳۸۰: ۵۵).

میرزا محمد مؤمن خان شاملو (اعتمادالدوله) وزیر اعظم شاه سلطان حسین بود. ساخت بنای مدرسه مومنیه که میرمحمد مؤمن استرآبادی آن را آغاز کرده بود ولی نیمه‌کاره مانده بود، به دست وی در سال ۱۱۱۳ ه.ق. از سر گرفته شد و در آن ۴۲ حجره بنا نهاده شد و املاک و مستغلاتی بر آن وقف شد. این مدرسه کتابخانه‌ای معتبر و مهم داشت (مدرسی طباطبایی، ۱۳۳۵، مجلد دوم: ۲۲۵) ولی در سال ۱۱۳۵ ه.ق. در زمان ورود افغان‌ها این مدرسه از سکنه خالی و کتاب‌های آن غارت شد. (فیض قمی، ۱۳۴۹: ۶۵۲ و ۶۵۳) و تا مدت‌ها بعدازآن به دلیل اینکه مدتی مخزن تحویل اجناس به سپاهیان بود به آن تلویحخانه می‌گفتند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۳۵، مجلد دوم: ۲۲۷).

مهدی‌قلی‌خان (صفا) فرزند علی‌قلی‌خان خلجی قمی حکیم و عارف بزرگ دوره صفوی بود که خود نیز اهل فضل و شاعر بود. ساخت مدرسه خان^{۱۵} در سال ۱۱۲۳ ه.ق. ازجمله اقدامات وی است. (مدرسی طباطبایی، ۱۳۵۳، مجلد دوم: ۲۳۵) این مدرسه دارای کتابخانه‌ای بود که کتاب‌هایش را مهدی قلی خان خریداری نموده و بر ساکنان مدرسه وقف کرده بود. (همان: ۲۴۳-۲۴۱) بازار خان و گذر خان در جوار مدرسه نیز از اقدامات وی است.

۴-۹- دوران شاه سلیمان دوم (دوره سلطنت ۲۰ محرم - ۱۱ ربیع‌الثانی ۱۱۶۳ ه.ق.)

اقدامات عمرانی شاه سلیمان دوم مربوط به پیش از سلطنت وی است. او پیش از پادشاهی به تعمیر و محافظت از قم پرداخته بود و توجه زیادی به قم داشت. برای بازسازی سد بر روی رودخانه که هرسال در هنگام طغیان آب، در صحن مطهر خرابی به بار می‌آمد نیروهای بالغ بر پنج‌هزار نفر را روانه قم نمود و علاوه بر آن حصار و ارگ شهر را تعمیر کرد. شاه سلیمان دوم توجه زیادی نیز به حرم داشت. مقرنس زیر گنبد حرم را تجدید نمود و بنای حرم را مرمت کرد. (مرعشی صفوی، ۱۳۶۲: ۹۶) و (هاشم میرزا سلطان، ۱۳۷۹: ۹۱) و در سال ۱۰۷۷ ه.ق. بر فراز آرامگاه شاه‌عباس در حرم مطهر گنبد شاه‌عباس را نصب نمود (علامرودشتی، ۱۳۸۰: ۵۵).

شهربانو بیگم (مهد علیا)^{۱۶}: مادر شاه سلیمان دوم بود که ایوان سمت قبله و صحن بزرگ مسجد امام حسن عسگری (ع) و چند مرافق در اطراف صحن در سال ۱۱۰۲ ه.ق. (در زمان سلطنت شاه سلیمان) ازجمله اقدامات اوست (قمی، ۱۳۹۱: ۲۸۳).

ابدال بیگ: حاکم قم در زمان شاه سلیمان بود که مرمت مدرسه قدیمی رضویه در سال ۱۰۹۴ ه.ق. به دستور او انجام شد (فیض، ۱۳۴۹: ۶۳۹ و مدرسی طباطبایی، ۱۳۳۵: ۲۲۰-۲۱۸).

جدول ۳: شرح اقدامات صاحب‌منصبان بر اساس دوره سلطنت شاهان صفوی، نگارندگان

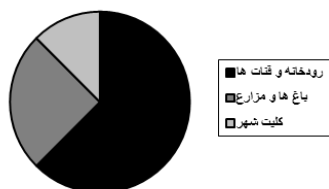
دوره سلطنت	نام	مقام	سال (قمری)	مقیاس	کاربری	نوع اقدامات
دوره صفویه	شاه اسماعیل اول	شاه		معماری	مذهبی	احیای کاخ دولت‌خانه و ایجاد حرم‌سرا
						ساخت ایوان طلای صحن عتیق و دو ایوان جانبی
						معرق نمودن گنبد - ۹۲۵ ق
						دو مرافق از بیوتات روضه مطهره
				خدماتی		مهمان‌خانه دارالسیاده

شاه بیگم	همسر	۹۷۰-	شهری	رودخانه	ساخت مجرای پشت بارو - ۹۴۴ق
	شاه	۹۴۴	معماری	مذهبی	تجدید گنبد
	عارف	-	معماری	آموزشی	ساخت خانقاه عشقعلی
شاهطهماسب	شاه	۹۸۴- ۹۳۰	معماری	مذهبی	ساخت ایوان شمالی صحن عتیق
					تزیین و تعمیر کفش کن بقعه امامزاده
					موسی مبرقع - ۹۵۱
					احیای گنبد بقعه چهل اختران - ۹۵۳
					مرمت امامزاده معصومه کهک (وصیت شاه بیگم) - ۹۷۰
					تجدید بنای مدرسه فیضیه - ۹۳۹
					ساخت حمام بازار کهنه
	اعتمادالدوله قاضی جهان	۸۵۰	معماری	مذهبی	در نظر گرفتن هزینه جهت متخرج باغها و موقوفات - ۹۴۹
					تجدید بنای مدرسه فیضیه - ۹۳۹
					ساخت حمام بازار کهنه
شاه اسماعیل دوم	وزیر	۸۵۰	معماری	مذهبی	کتابخانه داخل حرم
	شاعر	۹۸۴	معماری	آموزشی	دیوار کاشی معرق دورتادور ضریح
	فیلسوف صدارت	۹۳۸	معماری	آموزشی	آغاز ساخت مدرسه مومنیه
	نقیب	۹۳۹	معماری	مذهبی	مرمت مدرسه غیاثیه
شاه عباس اول	میر سراج‌الدین علی قمی	۹۸۶- ۹۸۴	شهری	مزارع	ایوان عتبه روضه فاطمیه صحن عتیق
	کلاتری قم			قنات	آباد نمودن مزرعه قمرود
				شهر	احداث قنات
شاه عباس دوم	شاه	-	شهری	قنات	هموار کردن خرابی‌های شهر
				شهر	پاک‌سازی مجرای جنب حرم
				سد	ساخت مجرای دوم در راستای جنوبی - شمالی در غرب
شاه صفی	شاه صفی	-	شهری	رودخانه	دستور ساخت یک سد در مسیر آب
شاه عباس دوم	شاه	۱۰۵۲- ۱۰۷۷	معماری	مذهبی	تغییر مجرای رودخانه بعد از سیل سال ۱۰۴۴
					ساخت بقعه شاه صفی
					مسجد پایین پا
					ایوان و صحن زنانه
					آب‌انبار صحن
					ساخت حمام کلاتر
					مدرسه شادقلیخان
	ساروتقی	۱۰۵۵	معماری	خدماتی	مدرسه ساروتقی
					مدرسه مقدم
					ساخت آب‌انبار دارالشفای ساروتقی
شاه عباس اول	امرای شاه	-	معماری	خدماتی	ساخت مدرسه جانی خان
	عالم و قاضی	-	معماری	خدماتی	ساخت مجموعه حمام، مسجد و آب‌انبار
				مذهبی	قاضی در محله الوندیه

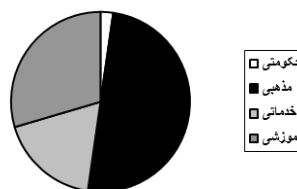
ساخت مدرسه نجفقلی بیک	آموزشی	معماری	۱۰۹۵	ناظر بیوتات	نجفقلی بیک	شاه سلیمان یکم	
ساخت مدارس-مرمت مدارس قدیمی	آموزشی	معماری	-	شاه	شاه سلطان حسین	شاه سلطان حسین	
ساخت گلدسته ماذنه صحن عتیق	حرم						مذهبی
نصب گنبد بر فراز آرامگاه شاه سلیمان اول- ۱۱۰۷ق							
شروع ساخت مجدد مدرسه مومنیه	آموزشی	معماری	۱۱۱۳	وزیر	محمد مؤمن خان شاملو (اعتمادالدوله)		
ساخت مدرسه خان	آموزشی	معماری	۱۱۲۳	دانشمند و شاعر	مهدی قلی خان		
ساخت بازار و گذرخان	خدماتی						
مرمت بنا و تجدید مقرنس گنبد	حرم	مذهبی	-	شاه	شاه سلیمان دوم	شاه سلیمان دوم	
نصب گنبد آرامگاه شاه عباس - ۱۰۷۷ق							
مرمت مدرسه رضویه	آموزشی	معماری	۱۰۹۶	حاکم قم	ابدال بیک		
ساخت ایوان مسجد امام حسن عسگری(ع)	مذهبی	معماری	۱۱۰۲	مادر شاه	مهد علیا		

همان‌طور که در جدول ۳ مشخص است، معماری حرم به‌عنوان عنصری مهم و نمادین دین در شهری که مظهر شیعه‌نشینی بوده، موردتوجه ویژه بوده است. این توجه و همچنین افزایش رفت‌وآمد خانواده سلطنتی به قم شرایط مطلوبی جهت اسکان و اقامت را در شهر موجب شد که به نمونه‌های آن در این پژوهش پرداخته شد. با توجه به سابقه طغیان رودخانه در بعضی فصول و آسیب رسیدن به شهر، تصمیم احداث یک مجرا در پشت باروی شهر اجرایی شد و مرمت، توسعه و توجه به اماکن مذهبی شاخص در دستور کار قرار گرفت. حضور علمای بزرگ در این دوره در شهر چون میرداماد، شیخ بهایی و میرفندرسکی موجب شد تا مجدداً به مدارس قم توجه ویژه شود و درنهایت دفن شاهان صفوی در حرم شهر قم را مکان بااهمیتی برای حاکمان صفوی نمود. همانند دیگر شهرهای ایران در این دوره ساخت بناهای عام‌المنفعه خدمت به مردم را با ایجاد رضایت و حتی امنیت در پی داشت. نکته مهم این بود که علاوه بر ساخت بناهای جدید موردنیاز، بسیاری از بناهای قدیمی احیا و خرابی‌های شهر آباد شد و این آبادانی از محدوده شهر فراتر رفت و بسیاری از روستاها، باغات و مزارع و امامزاده‌های اطراف را در بر گرفت. مطابق جدول زیر اقدامات صاحب‌منصبان در سه مقیاس ریزفضا و معماری و شهری انجام گرفته است:

به‌صورت کلی توجه و تأکید صاحب‌منصبان دوره صفویه بر ساخت‌وسازهای جدید و یا مرمت آثار پیشین در کاربری‌های مختلف مطابق نمودار زیر قابل‌بررسی است.

سهم کاربری‌های مختلف از خدمات صاحب‌منصبان در عرصه شهری

سهم کاربری‌های مختلف از خدمات

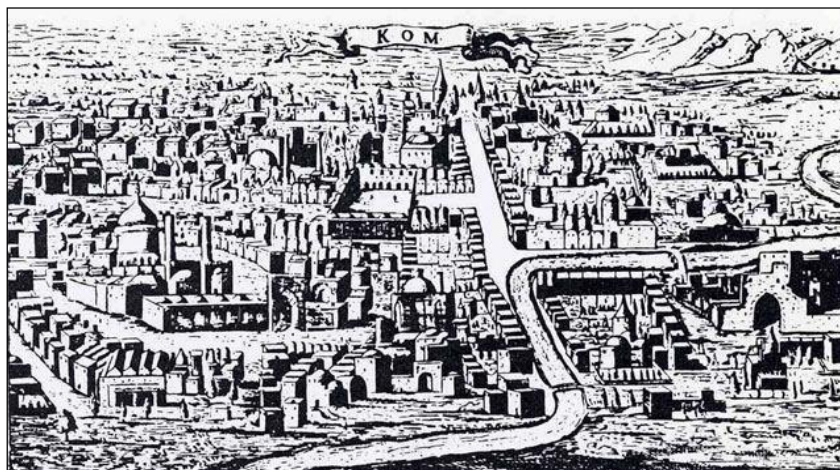
۵- سیمای شهر قم در دوره صفوی

همان‌طور که بیان شد با حمله تیمور، شهر ویران و مردم آن قتل‌عام شدند. در این زمان کاملاً ویران شد. با روی کار آمدن صفویان و توجه‌شان به شهر قم، به‌مرور زمان عمارات و ابنیه شهر دوباره تجدید و تعمیر شد و به‌خصوص از زمانی

که شاه صفوی در قم مدفون شد، شهر رونق و آبادانی بسیاری گرفت. توصیف قم در سفرنامه‌های جهانگردان نشان می‌دهد که قم در عصر صفوی شهر وسیع و پررونقی بوده است و از آبادانی خوبی برخوردار بوده است.

فیگوئروا^{۱۷} که در سال ۱۰۲۷ هـ.ق. در دوره‌ی شاه‌عباس اول از قم دیدن می‌کند؛ از بزرگی و پرجمعیتی شهر شگفت‌زده می‌شود و حرم حضرت معصومه را باشکوه‌ترین بنای شهر می‌داند (فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۲۴۹ و ۲۵۳). پیترودلاواله^{۱۸} در سال ۱۰۲۸ هـ.ق. قم را از شهرهای متوسط ایران می‌داند که از لحاظ بزرگی و جمعیت به کاشان نمی‌رسد، اما در محل مناسب‌تری واقع شده است و زیباتر است؛ کوچه‌ها و بازار شهر نسبتاً خوب و تمیز دارد و میدان شهر به حد کافی جادار و متناسب است و روی هم‌رفته تمام شهر زیبا و دلگشاست (دلاواله، ۱۳۷۰: ۴۳۵ و ۴۳۶).

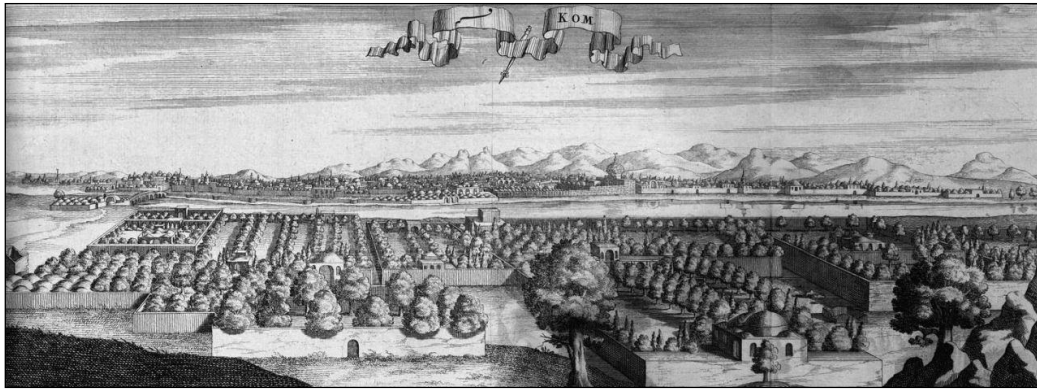
ادم اولتاریوس^{۱۹} در دوره‌ی شاه صفی (حک ۱۰۳۸-۱۰۵۲ هـ.ق.)- در توصیف قم بیان می‌کند که شهر بر روی دشتی هموار قرار گرفته و رودخانه شهر از وسط شهر می‌گذرد و در شهر و بیرون آن، باغ‌های بسیاری است (اولتاریوس، ۱۳۶۳: ۱۶۳). قدیمی‌ترین تصویر از قم در دوره صفوی مربوط به سفرنامه اولتاریوس است که در آن موقعیت چند عنصر اصلی و شاخص شهر قم یعنی حرم فاطمه معصومه (س)، رودخانه قمرود (اناربار)، کوه‌ها و باغ‌های اطراف شهر را نشان می‌دهد. نکته حائز اهمیت در این تصویر تفاوت مسیر رودخانه نسبت به مسیر کنونی و حتی سایر تصاویر ثبت‌شده بعد از آن است (شکل ۲).

شکل ۲: تصویر قم در سفرنامه اولتاریوس (اولتاریوس، ۱۶۴۷: ۳۶۸)

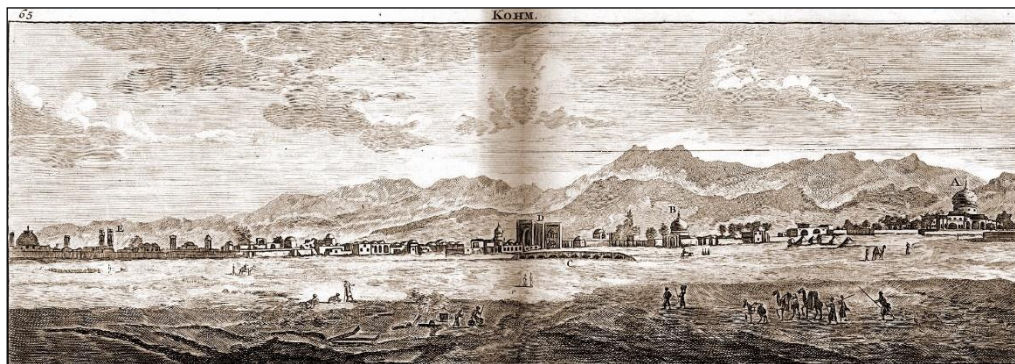
دولیه دلاند^{۲۰} در سال ۱۰۷۵ هـ.ق. در زمان شاه‌عباس دوم، شهر قم را یکی از بزرگ‌ترین شهرهای قلمرو صفویه توصیف می‌کند و بارگاه حضرت معصومه را دیدنی‌ترین بنای شهر (دولیه دلاند، ۱۳۵۵: ۱۷). شاردن در دوران شاه سلیمان قم را شهر بزرگی توصیف می‌کند که در دشت وسیعی در طول یک رودخانه و در مقابل کوه بلندی که نیم ساعت راه با آن فاصله دارد، واقع شده است. او تعداد خانه‌های شهر را بر اساس گفته مردم شهر، پانزده هزار باب بیان می‌کند و در ادامه توصیف می‌کند که؛ اطراف قم را باغ‌ها و بساتین احاطه کرده است، بازارهای بزرگ و خوبی دارد، کاروانسراها و مساجد زیبای متعددی در این شهر وجود دارد؛ و عالی‌ترین مسجد قم همان است که در آن پادشاه متوفای اخیر ایران در آنجا به خاک سپرده شده است. در شهر قم عمارات عالی و ابنیه شامخ دیگری نیز وجود دارد و به‌طور کلی بلده خوبی است (شاردن، ۱۳۳۶ ج ۳: ۶۱-۷۸).

آنچه از تصویر ترسیم‌شده از شهر در سفرنامه شاردن (شکل ۳) به چشم می‌خورد، وجود باغات متعددی که در سرتاسر شهر قم در آن زمان وجود داشته و با توصیفات او و سایر جهانگردان از شهر قم مطابقت دارد. در این تصویر نیز موقعیت حرم، رودخانه، پل و... ثبت شده است.

شکل ۳: تصویر قم در سفرنامه شاردن، (شاردن، ۱۶۸۶: ۴۰۰)

همچنین در تصویر ترسیم شده در سفرنامه کرنلیوس دبروین^{۲۱} حرم مطهر، پل علیخانی و مقابر شهر دیده می شود (شکل ۴).

شکل ۴: تصویر قم در سفرنامه کرنلیوس دبروین (دبروین، ۱۷۱۸: ۱۸۰)

آنچه از مطالعه منابع تاریخی مشخص می شود، این است که در ابتدای دوره صفوی شهر در امتداد مسیر قدیم رودخانه و همچون ادوار گذشته بر روی هسته اولیه شکل گیری شهر قدیم در قسمت شرقی شهر قرار داشت. مسجد جامع، بازار، تعدادی از مدارس علمیه و تکیه ها و دولت خانه در این قسمت بود که بعد از پشت سر گذاشتن ویرانی های ناشی از حملات اقوام احیا شد و ساختمان های ارزشمند زیادی در آن ساخته شده بود؛ اما طغیان گاه و بی گاه رود آسیب هایی را به این بخش از شهر رساند. حرم و تعدادی از مدارس در اطراف آن نیز تا میانه این عصر خارج شهر محسوب می شد (مدرسی طباطبایی، ۱۳۳۵: ۱). سیل مهیب زمان شاه صفی موجب تخریب بسیاری از بناها و آسیب دیدن شهر شد، از جمله بناهایی که در این سیل آسیب جدی دید مدرسه بزرگ و باشکوه غیاثیه بود (فیض قمی، ۱۳۴۹: ۲۲۹) که در ابتدای این دوره مرمت شده بود و در اختیار طلاب قرار داشت. برای جلوگیری از ادامه پیدا کردن این آسیب ها مهم ترین عملیات عمرانی، تغییر مسیر رودخانه بود و تأثیرات فراوانی بر سیمای جدید شهر گذاشت. بسیاری از بناهای قدیمی قابل استفاده نبود، پس ساخت بناهای جدید از سر گرفته شد و این تغییرات موجب شد شهر روند تکاملی رو به رشدی را در پیش بگیرد و مجدداً وسعت زیادی پیدا کند تا آنجا که دیوارهای شهر از سمت غرب تا حرم و در نتیجه تا نزدیکی مسیر جدید رودخانه رسید.

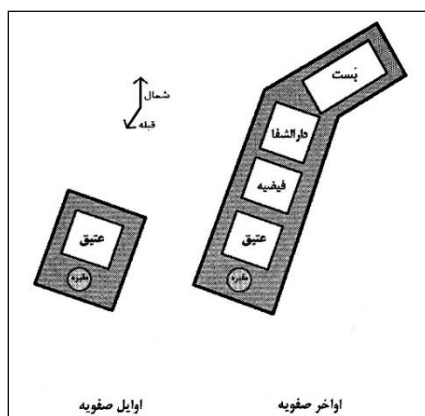
جهت روشن شدن نقشه حدودی شهر قم بر اساس توصیفات آمده در بالا و سایر مستندات موجود به شرح آنچه از شهر قم در دوره صفویه روایت گردیده می پردازیم تا از این رهگذر نقشه قم در دوره صفویه را بازنمایی کنیم. اصلی ترین فضاهای شهری و بناهای شاخص قم در این دوره به شرح زیر است:

میدان کهنه: میدان قدیمی شهر بوده است که بناهای شاخصی در اطراف آن در دوره های مختلف ساخته شده است. مسجد جامع و مدرسه غیاثیه و بازار کهنه، کاروانسرای ملاحسین، تک منار میدان، مسجد میدان کهنه، امامزاده شاه حمزه و تجمع تمام این بناها در این محدوده اهمیت این نقطه از شهر را نشان می دهد؛ درواقع کالبد اصلی شهر در این

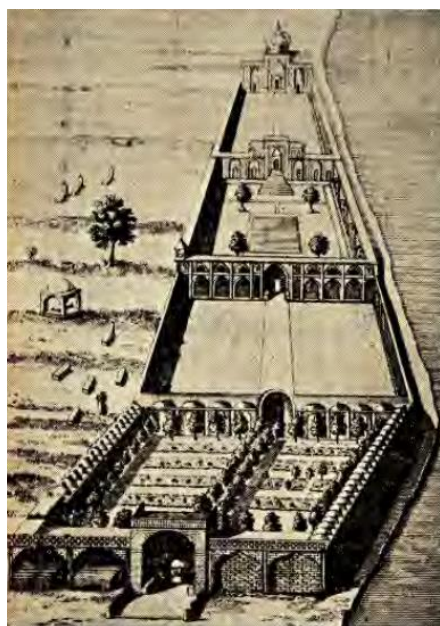
قسمت واقع شده بود. میدان کهنه به جهت قرارگیری در شرق شهر و نزدیکی به دروازه‌ی کاشان و دروازه‌ی ری، شاهد رفت و آمدهای زیادی بوده و در طول تاریخ دستخوش تغییرات زیادی شده است و فضای شهری آن تا زمانی که کالبد اصلی شهر به سمت میدان آستانه کشیده شد، فضایی سرزنده و مطلوب بوده است.

حرم حضرت معصومه (س): در معماری حرم، سلسله مراتب تشرف رعایت شده بود؛ حرم باغ مزاری بود که با عبور از چهار حیاط متوالی، امکان زیارت را فراهم می کرد. مسیر وسط حیاطها سنگفرش شده بود و در دو طرف باغچه‌هایی پوشیده از گل و درخت داشت و جوی آبی در میان آن روان بود. در دو طرف مسیر حجره‌هایی وجود داشت. حیاط دوم کمی ساده‌تر و به لحاظ عناصر معماری خلوت‌تر بود. حیاط سوم مانند حیاط اول بود و درختان بزرگ و سایه افکن و یک حوض بزرگ در وسط داشت. در حجره‌های حیاط چهارم، طلاب زندگی می کردند. (شاردن) در سمت راست حرم دیوار آجری بلند و عریضی جهت عدم نفوذ آب در مواقع طغیان رودخانه وجود داشت.

در ابتدای دوره صفوی حرم مطهر فقط یک حیاط معروف به صحن عتیق داشت، اما تا انتهای دوره صفوی سه حیاط دیگر در امتداد حیاط اول و در مجاورت رودخانه و منطبق با فرم آن شکل گرفت که موجب شد زیارت حضرت معصومه (س) با آداب بیشتری صورت پذیرد (شکل ۴ و شکل ۶).

شکل ۵: سیر تحول حرم مطهر در دوره صفوی (رضایی ندوشن، ۱۳۹۸)

شکل ۶: بنا و حیاط‌های حرم حضرت معصومه (س) در سفرنامه شاردن، (شاردن، ۱۶۸۶: ۳۲۵)

دولت‌خانه: مکانی بود که از حرم‌سرای شاه، محل زندگی خصوصی خانواده سلطنتی و عمارات حکومتی برای رتق وفتق امور کشور و تفرج‌گاه‌ها و باغستان‌ها و استخرهای خاصه گرفته تا میادین به‌خصوص میدان بزرگ شهر که محل ظاهر شدن شاه در انتظار مردم بود و فعالیت‌های عمومی شاه و میهمان‌ها و همراهانش مانند دیدن رژه نظامیان و چوگان‌بازی و قیق‌اندازی و گشت‌وگذار و سرگرمی و غیره که در آن انجام می‌گرفت را شامل می‌شد. (دیزانی، ۱۳۹۲: ۶) دوره صفوی برای اولین بار میدان‌های عمومی در شهرهای ایران با عناصر اصلی و عمومی شهر که در جوار آن قرار می‌گرفت، ایجاد شدند. در این زمان میدان، همچون جلوخانی برای باغ سلطنتی (دولت‌خانه)، نقش مهمی ایفا می‌کرد و فضای باز وسیعی بود که در اصل فرای محل گردهمایی‌های عمومی بودن، مرکزی برای نمایش قدرت مرکزی دولت صفوی بود. (لوافی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۳۰)

شهر قم مانند شهرهای سلطنتی دارای دولت‌خانه بود. دولت‌خانه قم محل سکونت شاهان صفوی بود و در قسمت شرقی شهر و در نزدیکی درب اصفهان قرار داشت. کمال‌الدین حسین مسیبی از نوادگان مسیب بن علی خزاعی از معماران آن زمان به همراه مهندسان دیگر در کاخ دولت‌خانه حرم‌سرایی جهت زندگی خانواده سلطنتی با طرح چهارصفه و ایوان‌دار در دوطبقه (بالاخانه) بنا نهاده بود که درون آن گچ‌کاری و نقاشی و تصویرسازی داشت. (منشی قمی، ۱۳۸۳ ج ۱: ۷۹) این مجموعه زادگاه شاه اسماعیل دوم و بعضی از فرزندان شاه‌طهماسب بود (منشی قمی، ۱۳۸۳ ج ۱: ۲۶۶) شاه اسماعیل چندین بار از جمله زمستان سال ۹۰۹ هـ.ق. و نیز ۵ ماه از سال ۹۱۷ و ۹۲۴ هـ.ق. در قم اقامت داشت و شاه‌طهماسب زمستان‌های متعددی را در کاخ دولت‌خانه قم سپری نموده بود (منشی قمی، ۱۳۸۳ ج ۱: ۸۱ و ۱۱۶ و عالم‌آرای شاه اسماعیل، ۱۱۵-۱۱۳) وجود میدان بزرگ بسیار متناسبی در سمت شرقی شهر و میدانی به نام صفی‌آباد در نزدیک درب اصفهان (منشی قمی، ۱۳۸۳ ج ۱: ۳۳۳)، نشانه‌ای از ترکیب میدان و باغ-کاخ سلطنتی در عصر صفوی قم بود.

بازار قم: به‌عنوان مرکز اصلی تجارت و دادوستد از جنب رودخانه و دروازه‌ی ساوه شروع می‌شد و تا شرق شهر ادامه داشت.

کاخ‌ها و خانه‌ها: خانه‌های بزرگ قم در این دوره مشابه خانه‌های آذربایجان، دارای حیاط‌های متعدد اندرونی بوده است. تعدادی از خانه‌ها نیز که در میان باغ ساخته شده بود و اتاق‌های بیشتری داشت جهت اسکان مسافران متمول به آنها کرایه داده می‌شد (فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۲۴۹) «صاحب‌منصبان در عمارت‌های مجلل و باشکوه و خوش‌منظری اقامت داشتند که درختان بید باطراوت داشت.» (احمدی‌زادگان به نقل از ساروتقی، ۱۳۹۳: ۱۱۱) اما با فاصله گرفتن از مرکز شهر، از رونق معماری خانه‌ها کاسته می‌شد و محلات مسکونی خیلی آباد نبود. (میدان‌ها کثیف‌تر و مغازه‌ها محقر بوده است.)

باغات: قم از نظر بازدیدکنندگان و مسافران، قم عهد صفوی شهری زیبا و پررونق بود و باغ‌داری آن وضعیت خوبی داشت. صاحب‌منصبان در عمارت‌های مجلل و باشکوه و خوش‌منظری اقامت داشتند که درختان بید باطراوت داشت (احمدی‌زادگان به نقل از ساروتقی، ۱۳۹۳: ۱۱۱). شهر مملو از باغ‌های پردرخت بود (قزوینی، ۱۹۹۸: ۴۴۲). گل‌کاری در شهر فراوان صورت می‌گرفت (احمدی‌زادگان، ۱۳۹۳: ۱۱۱) و طراوت و صفای قم در عهد صفویه با عطر یاس یک امر بدیع بود. تاورنیه از خرم بودن و آب فراوان قم می‌نویسد. در حومه شهر علاوه بر باغات میوه، مزارع صیفی‌جات و کشتزار به‌وفور یافت می‌شد. (اولثاریوس، ۱۶۲) شهر در این دوره باغ‌های زیادی داشت که در مطلوب شدن زندگی مؤثر بود. برخی از این باغ‌ها در مجاورت مزارها و مقابر واقع می‌شدند و تفرجگاه مردم به شمار می‌آمدند؛ مانند باغ‌مزار بسیار بزرگ و پر دارودرخت رستم‌خان حاکم گرجستان در زمان شاه صفی (شاردن، ۱۳۷۲: ۵۲۲) که در قم مدفون شده بود و یا باغی که آقا کمال‌الدین حسین مسیبی ۱ در جوار زاویه‌اش در بیرون دروازه کینگان قم زمان ترکمانان ساخته بود و در سال ۹۰۸ هـ.ق. در زمان گوشه‌نشینی در آن زاویه، میزبان شاه اسماعیل شده بود و در مورد امورات مربوط به شهر در آنجا تصمیم‌گیری کرده بودند و حتی شاه اسماعیل آن سال را در قم قشلاق کرده بود. (منشی قمی، ۱۳۸۳ ج ۱: ۷۹)

رودخانه: در این دوره آب خوبی در شهر روان بود. حتی در حرم حضرت معصومه (س) حوض پرآبی وجود داشت که آب از فواره‌های آن در حال جوشیدن بود و سرریز آب در درون نه‌ری می‌ریخت و در شهر جاری می‌شد. (احمدی‌زادگان، ۱۳۹۳: ۱۱۰) از جمله عوامل تأثیرگذار در تهیه‌ی آب شهر در نظر گرفتن سهم آب بیشتر نسبت به همسایگان قم بود که

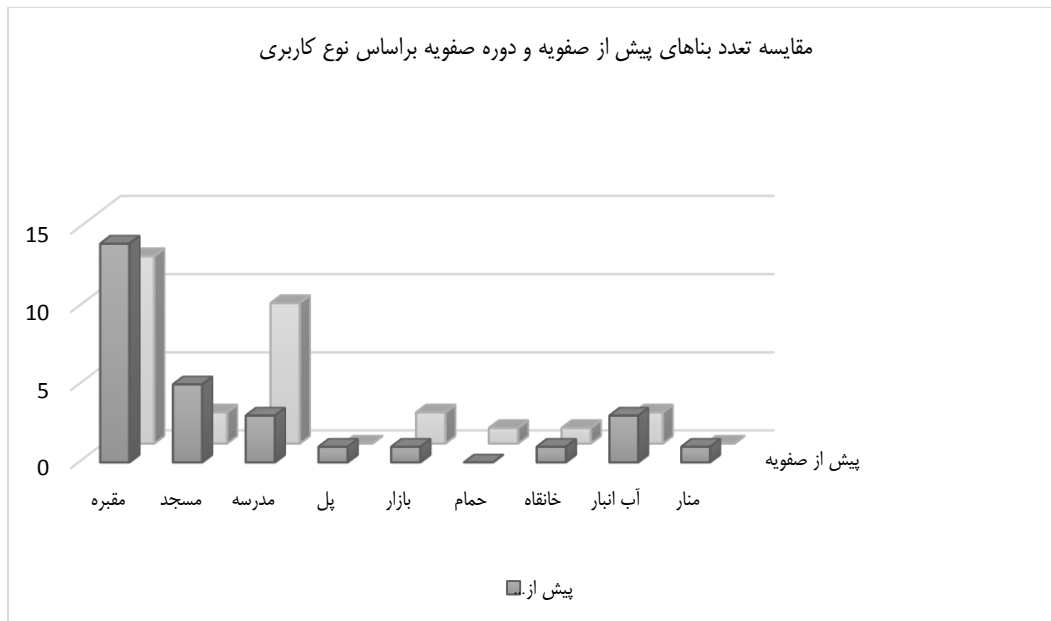
این امر سالیان متمادی ادامه داشت. حتی در پشت باروی شهر، مجرای برای زمان‌های بحرانی ساخته شده بود تا سرریز آب در مواقع طغیان، در آن بریزد (احمدی‌زادگان، ۱۳۹۳: ۱۱۳).

به نقل از کتاب تربت پاکان از جمله بناهای احداث شده در دوره صفویان به تفکیک کاربری‌های مختلف، می‌توان بناهای زیر را نام برد: (جدول ۴)

جدول ۴: بناهای دوره صفویه در شهر قم بر اساس کتاب تربت پاکان، نگارندگان

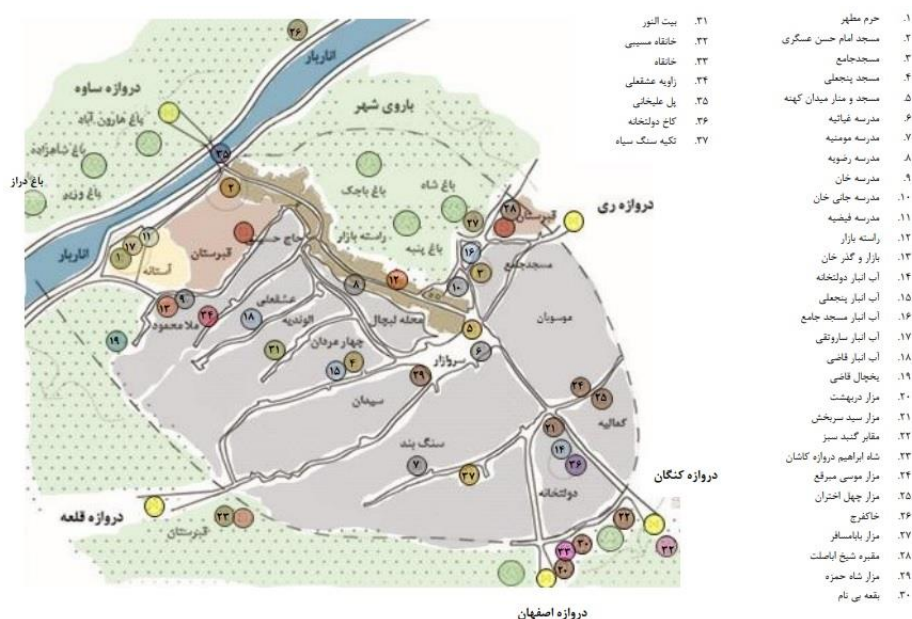
کاربری	نام بنا	توضیحات
مقابر	شاه حمزه	اصل بنا نیمه نخست قرن دهم
	احمد بن موسی	مجاور بقعه شاه حمزه
	شاه ظهیر (شاهزاده زید)	مجاور بقعه شاه حمزه
	بقعه بی‌نام	مجاور صحن مزار دربشت-مدفن بزرگان دوره صفوی قم
	بقعه بی‌نام	نامشخص
	بقعه بابا مسافر	
	بقعه شیخ اباصلت	
	شاه عباس	واقع در حرم مطهر
	شاه صفی	واقع در حرم مطهر
	شاه سلطان حسین	واقع در حرم مطهر
	شاه سلیمان	واقع در حرم مطهر
	شاه بیگم	بعدها مقبره فتحعلی شاه قاجار
مساجد	مسجد عشقعلی	نزدیک حرم مطهر
	قاضی	نامشخص
مدارس	رضویه	توسعه و تکمیل در دوره صفویه
	جانی‌خان	
	ساروتقی	
	مقدم	
	شادقلی خان	
	اباصلت	
	مومنیه	
	خان	
	لک‌ها	
	قاضی	
آب‌انبار	ساروتقی (دارالشفاء)	
	بازار و گذر خان	
بازار	بازار کهنه	
	نامشخص	
حمام	قاضی	نامشخص

بررسی بناهای ساخته شده در قبل از دوره صفویه و دوره صفوی، نشان می‌دهد که بیشترین بناهای ساخته شده در این دوره مقابر و مدرسه‌ها بوده است (شکل ۷).

شکل ۷: مقایسه تعدد بناهای پیش از صفویه و دوره صفویه بر اساس نوع کاربری

بر اساس مطالعات انجام شده و بررسی نقاشی‌ها و گراورهای به جای مانده و آگاهی از خدمات شاهان، خانواده سلطنتی و وابستگان صاحب منصبان ایشان، حدود شهر قم در دوره صفوی با پنج دروازه در مجاورت رود اناربار (قمرود) و در میان باغات مانند شکل ۸ ترسیم می‌شود.

شکل ۸: نقشه ترسیم شده از قم بعد از دوران شاه صفی (نگارندگان)

۶- نتیجه گیری

صاحب منصبان همواره در دوره‌های مختلف در ساخت آثار معماری تأثیرگذار بودند اما در دوره صفوی نقش صاحب منصبان در ساخت آثار معماری پررنگ‌تر شد. توصیف جهانگردان و تفسیر تاریخ‌دانان از قم در دوره صفوی نشان می‌دهد که شهر قم در این دوره از رونق و آبادانی خوبی برخوردار بوده است. موقعیت و ویژگی‌های جغرافیایی قم و رسمی شدن مذهب شیعه در عصر صفوی، سبب توجه خاندان صفوی به شهر قم شد. قم پایگاه مهم شیعیان و علمای شیعه بود

و از طرفی در مسیر شاهراه ارتباطی خاندان سلطنتی و مکانی برای بیلاق این خاندان بود. این عوامل سبب شد صاحب‌منصبان صفوی توجهی ویژه به این شهر و آبادانی آن داشته باشند که به نمونه‌های آن در این پژوهش پرداخته شد. با توجه به سابقه طغیان رودخانه در بعضی فصول و آسیب رسیدن به شهر، مسیر رودخانه تغییر کرد. حضور علمای بزرگ در این دوره در شهر چون میرداماد، شیخ بهایی و میرفندرسکی موجب شد تا به ساخت مدارس در این توجه ویژه شود. ساخت مقابر بسیار که مهم‌ترین آن‌ها مقابر شاهان صفوی در حرم حضرت معصومه است. همانند دیگر شهرهای ایران در این دوره ساخت بناهای عام‌المنفعه خدمت به مردم را با ایجاد رضایت و حتی امنیت در پی داشت. نکته مهم این که علاوه بر ساخت بناهای جدید موردنیاز، بسیاری از بناهای قدیمی احیا و خرابی‌های شهر آباد شد و این آبادانی از محدوده شهر فراتر رفت و بسیاری از روستاها، باغات و مزارع و امامزاده‌های اطراف را در بر گرفت.

پی‌نوشت

¹ Giosafat Barbaro

² Ambrogio Contarini

³ فدت آفاس یویچ کاتف (Fedot Afanas Yevic Katof) بازرگان روسی بود که شرح مشاهدات خود را در ایران در سال‌های ۱۶۲۳ و ۱۶۲۴ میلادی به رشته‌ی تحریر درآورده است. کاتف در مسیر حرکت خود که از مسکو آغاز می‌شود از قفقاز می‌گذرد تا به اصفهان می‌رسد.

⁴ جهت رسیدن به روسیه، مسیر قم به ساوه و قزوین و گیلان را می‌پیمودند و یا کشتی به بندر هشتراخان می‌رسیدند و از آنجا عازم مسکو می‌شدند.

⁵ در ذی‌القعدة سال ۹۸۵ هـ.ق. شاه خدابنده وقتی به قم آمد، مادر خود «سلطانم» که نزدیک به ۴۰ سال در قم زندگی کرده بود را با خود به این کاخ برد و در آنجا اقامت کرد (منشی قمی، ۱۳۸۳: ۶۵۹)؛ اما متأسفانه هم‌اکنون از این دولخانه شاهی فقط یک آبنبار با نام دولت‌خانه واقع در محله‌ای به همین نام باقی مانده است.

⁶ «اوزون حسن» از پادشاهان ترکمان و مؤسس سلسله آق قویونلو بوده است. او قم را پایتخت زمستانی خود قرار داد و کاخی مجلل نیز در قم بنیان نهاد. او در سال ۸۷۴ هـ.ق. پس از پیروزی بر دو رقیب خطرناک خود، جهانشاه و سلطان ابو سعید گورکانی به قم آمد و همه زمستان تا پایان بهار را در قم سپری کرد. همچنین در سال ۸۷۹ هـ.ق. نیز از اواخر پاییز تا آغاز بهار، به همراه دو جهانگرد به نام‌های باربارو و کنتارینی-که سفیر دربار نیز بودند، به قم آمد (دلال موسوی و بهرامی خشنودی، ۱۳۸۴: ۱۱۵ و ۱۱۶).

⁷ و جبهه‌ای در طبقه دوم موسوم به «بالاخانه‌ی مشرق الشمسین» محل ریاضت میرفندرسکی و میرداماد بود و جبهه دیگر در جوار صحن عتیق محل ریاضت شیخ بهایی بود (قمی، ۱۳۹۱: ۲۷۴).

⁸ میرمحمد مؤمن استرآبادی از سادات و بزرگان استرآباد و از علمای زمان خود بود (صادقی علوی، ۱۳۸۷: ۱۶۰). او از جمله علمای شیعه بود که بالاترین منصب اداری در حکومت شیعه قطب‌شاهیان یعنی منصب پیشوایی را به دست آورد. او با اقدامات خود منشأ خدمان فراوان گردید و موجب شد مردم منطقه دکن با مذهب تشیع و گرایش به فرهنگ ایرانی- شیعی آشنا شوند (محمدی و نقیبی، ۱۳۹۷: ۱۳۳).

⁹ نقیب: معاون یا نایب کلانتر (مینورسکی، ۱۳۳۴: ۱۵۲).

¹⁰ به روایتی سال ۱۰۴۵ (وحید قزوینی، ۸۳: ۲۶۸)

¹¹ مسجد مطهری فعلی، مسجد موزه سابق

¹² این شعر در کتیبه آبنبار به چشم می‌خورد:

میرزا تقی از بهر صفی شاه جهان / این برکه نمود خیر بر عالمیان / جستم ز خرد حساب تاریخش گفت / این برکه بنا کرده وزیر ایران (مدرسی طباطبایی، ۱۳۴۷) متأسفانه این بنا در سال‌های اخیر از بین رفته است.

¹³ از این مجموعه آبنبار قاضی هنوز موجود است.

^{۱۴} ناظر بیوتات، سرپرست کارگاه‌های سلطنتی و در حقیقت ناظر کل دستگاه سلطنتی بود. چون او در اموری مداخله داشت که مستقیماً با منافع سلطان مرتبط بود، مقام ناظر مقامی ذی نفوذ گشته بود. در زمان شاه‌عباس دوم ناظر بیوتات که از افراد مورد توجه شاه بود، آن اندازه قدرت یافت و امور مربوط به وزیر اعظم را تحت نظارت خویش گرفت که وزیر اعظم از بسیاری از امور مربوط به خود بی‌اطلاع ماند (مینورسکی، ۱۳۳۴: ۹۰).

^{۱۵} مدرسه آیت‌الله بروجردی فعلی.

^{۱۶} در بعضی از منابع اینترنتی از ایشان با نام مهدعلیا مادر شاه سلیمان اول یاد شده است اما او قبل از احداث این ایوان فوت کرده است. ماده تاریخ کتیبه ایوان سال ۱۱۲۹ را نشان می‌دهد که به نظر می‌رسد این ماده تاریخ مربوط به تعمیر مسجد باشد.

^{۱۷} Don García de Silva Figueroa

^{۱۸} Pietro Della Valle

^{۱۹} Adam Olearius

^{۲۰} André Deslandes Daulier

^{۲۱} Cornelis de Bruijn

منابع و مأخذ

- آقاجری، سیدهاشم، اللهیاری، حسن (۱۳۹۴). جایگاه سادات در منصب کلانتری در دوره صفویه، جامعه‌شناسی تاریخی، دوره ۷، ش ۱، بهار و تابستان.
- آقاجری، سیدهاشم (۱۳۸۹). مقدمه‌ای بر مناسبات دین و دولت در ایران عصر صفوی. تهران: طرح نو.
- احمدی‌زادگان، نرگس (۱۳۹۳). قم در دوره صفویه - بررسی فرهنگی، اجتماعی، مذهبی و سیاسی، قم: زائر آستان مقدس.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۳۸). وزارت در عهد سلاطین سلجوقی. تهران: دانشگاه تهران.
- اولتاریوس، آدام (۱۳۶۳). سفرنامه آدام اولتاریوس: ایران عصر صفوی از نگاه یک آلمانی. ترجمه احمد بهپور. تهران: ابتکار.
- بابایی و دیگران.
- بابایی، سوسن؛ باباییان، کاترین و سایرین (۱۳۹۰). غلامان خاصه (نخبگان نخواستۀ دوره صفوی). ترجمه حسن افشار. تهران: مرکز
- باربارو، جوزافا و همکاران. (۱۳۴۹). سفرنامه‌های ونیزیان در ایران: شش سفرنامه. ترجمه منوچهر امیری. تهران: خوارزمی
- حسینی قمی، صفی‌الدین محمد بن محمد هاشم (بی‌تا). خلاصه البلدان، به کوشش حسین مدرسی طباطبایی، قم: حکمت.
- حسینی یزدی، سیدرکن‌الدین (۱۳۴۱). جامع‌الخیرات، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، تهران: فرهنگ ایران زمین.
- خواندمیر (۱۳۱۷). دستورالوزراء، تصحیح سعید نفیسی، تهران: اقبال.
- دلال موسوی، محمد و بهرامی‌خشنودی، مرتضی (۱۳۸۴). حاکمان قم، قم: زائر.
- دولیه دلاند، آندره (۱۳۵۵). زیبایی‌های ایران. ترجمه محسن صبا. تهران: انجمن دوستداران کتاب.
- دیزانی، احسان (۱۳۹۲). «بازآفرینی شهرشاهی صفوی قزوین از متون و اسناد تاریخی»، هویت شهر.
- رستم‌الحکما، محمد هاشم آصف (۱۳۸۲). رستم‌التواریخ، تصحیح میترا مهرآبادی، تهران: دنیای کتاب.
- رضاقلی، علی (۱۳۸۹). جامعه‌شناسی نخبه‌کشی، تهران: نشر نی.
- رضایی ندوشن، محمد (۱۳۹۸). «بازتعریف مفهوم دروازه‌ها در مکان شهری (نمونه موردی: شهر قم در دوره صفوی و قاجار)»، رساله دکتری شهرسازی، تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- روستایی، محسن، احمدی رهبریان، حسین (۱۳۹۷). کتابچه اعداد نفوس اهالی دارالایمان قم: سرشماری جمعیت عهد ناصرالدین شاه (۱۲۸۵ق) به انضمام کتابچه‌های سیاقی - دیوانی شهر قم (قرن ۱۲-۱۳ قمری) و مقدمه‌ای در علم سیاق، قم: نور مطاف.

- زنده‌دل، حسن و دیگران (۱۳۷۹). مجموعه راهنمای جامع ایران‌گردی استان قم. تهران: ایرانگردان.
- سرخیل، فاطمه. (۱۳۸۸). وضعیت علمی قم در عصر صفویه. *تاریخ/اسلام*، سال اول: شماره پنجم.
- سلطانی، مهدی (۱۳۸۷). *غلامانِ بانی. گلستان هنر*، شماره ۱۳. ۲۴-۳۱.
- شاردن، ژان (۱۳۳۶). *سفرنامه شاردن*، جلد ۳، ترجمه محمد عباسی، تهران: امیرکبیر.
- شیرازی، امیر غیاث‌الدین منصور (۹۳۸ هـ.ق)، *رونوشت وقف‌نامه عادی قم (وقف‌نامه مدرسه غیاثیه)* - بخش یک / ۱ - غ، اداره اوقاف و امور خیریه استان قم.
- صادقی علوی، محمود (۱۳۸۷). *دوران طلایی حکومت قطب شاهیان در دکن. تاریخ/اسلام*، سال نهم. شماره ۳۳ و ۳۴: ۱۴۹-۱۷۴.
- صاحبی، محمدجواد (۱۳۸۴). قم از نگاه بیگانگان، قم: زائر.
- عباسی فردوئی، غلامعلی (۱۳۸۴). *بست‌نشینی در حرم حضرت معصومه علیهاالسلام*. قم: زائر.
- علامرودشتی، علی (۱۳۸۰). *تحفه الفاطمیین فی احوال قم و القمیین*، بخش پنجم، *میراث شهاب*، ش ۲۵.
- فیض قمی، عباس (۱۳۴۹). *گنجینه آثار قم*، قم: مهر استوار.
- قزوینی، زکریا بن محمد. ۱۹۹۸. *آثار البلاد و اخبار العباد*. ۱ ج. بیروت - لبنان: دار صادر.
- قزوینی رازی، نصیرالدین ابوالرشید عبدالجلیل بن ابی الحسین بن ابی الفضل، (۱۳۳۱). *النقض*، با مقدمه و تصحیح سید جلال‌الدین حسینی ارموی (محدث)، چاپخانه سپهر.
- قمی (مقلس)، حسین بن محمدحسن (۱۳۹۱). *تحفه الفاطمیین فی ذکر احوال قم و القمیین*، قم: نور مطاف.
- قمی، عباس، (۱۳۷۴). *سفینه البحار*، جلد ۷، قم: دارالاسوه للطباعة والنشر.
- کاتف، فدت آفاناس یویچ. (۱۳۵۶). *سفرنامه کاتف*. ترجمه محمد صادق همایون فرد. تهران: کتابخانه ملی ایران.
- کارری، جملی (۱۳۴۸). *سفرنامه کارری*. ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ. تبریز: اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳). *سفرنامه کمپفر*. ترجمه کیکاووس جهاننداری. تهران: خوارزمی.
- گدار، آندره و همکاران (۱۳۶۶). *آثار ایران ۲*. مترجم ابوالحسن سرقه مقدم. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس.
- لوافی، محکامه، سپهری‌مقدم، منصور و حبیب، فرح (۱۳۹۶). «شکل‌گیری مجموعه میدان و دولتخانه اصفهان در عصر صفوی؛ نظریه تغییر تدریجی از یک مرکز محلی به یک پایتخت حکومتی»، مرمت و معماری ایران.
- مانورینگ، جورج (۱۳۸۷). *سفرنامه برادران شرلی*. به کوشش علی دهباشی، تهران: نگاه.
- محمدی، حسین و نقیبی، زهرا (۱۳۹۷). *نقش میرمحمد مؤمن استرآبادی در گسترش فرهنگ ایرانی- شیعی در دکن. شیعه‌شناسی*، سال شانزدهم، شماره ۶۳: ۱۳۱-۱۶۲.
- مدرسی طباطبایی، سیدحسین (۱۳۳۵). *تربت پاکان*، جلد اول و دوم، قم: چاپخانه مهر.
- مدرسی طباطبایی، سیدحسین (۱۳۴۷). *سنگنبشته‌های تاریخی در قم*، وحید، ش ۵۸.
- مدرسی طباطبایی، سیدحسین (۱۳۵۰ الف). «مدارس قدیم قم در دوره صفویه»، وحید، ش ۹۵.
- مدرسی طباطبایی، سیدحسین (۱۳۵۰ ب). *قم در قرن نهم هجری*، قم: حکمت.
- مدرسی طباطبایی، سیدحسین (۱۳۵۱). «مدارس قدیم قم (مستدرکات)»، وحید، ش ۱۰۱.

- منشی قمی، احمدبن حسین (۱۳۵۱). گلستان هنر، تصحیح احمد سهیل خوانساری، تهران: کتابخانه منوچهری.
- منشی قمی، احمدبن حسین (۱۳۸۳). خلاصه‌التواریخ، تصحیح احسان اشراقی، جلد ۱، دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ.
- منشی قمی، احمدبن حسین؛ اشراقی، احسان (۱۳۸۳). خلاصه‌التواریخ. ۲ ج. تهران: دانشگاه تهران.
- مینورسکی، (۱۳۳۴). سازمان اداری حکومت صفوی یا تحقیقات و حواشی و تعلیقات استاد مینورسکی بر تذکره الملوك، ترجمه: مسعود رجب نیا به کوشش: محمد دبیرسیاقی. تهران: زوار.
- میرحسینی، محمدحسن (۱۳۸۴). نکته‌یابی از وقف‌نامه جامع‌الخیرات، فرهنگ زمستان، ش ۵۶.
- نوبان، مهرالزمان (۱۳۸۳). سیمای میراث فرهنگی قم. قم: سازمان میراث فرهنگی کشور
- وحید قزوینی، میرزا محمدطاهر (۱۳۸۳). تاریخ جهان‌آرای عباسی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- Bruyn, C. d. (1718). Voyages De Corneille Le Brun Par La Moscovie, En Perse, Et Aux Indes Orientales.
- Chardin, J. (1686). Journal du voiage du Chevalier Chardin en Perse et aux Indes orientales la Mer Noire et par la Colchide: Qui contient le voiage de Paris à Ispahan. Amsterdam: Jean Wolters & Ysbrand Haring.
- Olearius, A. (1647). Offt begehrte Beschreibung der Newen Orientalischen Reyse, Glocken, Schleßwig. Schleßwig: Holwein.

Original Research Article

Investigating the Role of Officials in the Safavid Era in the Development of the City of QomSusan Bayat^{1*}, Zahra Alebouyeh², Fatemeh HosseiniJamal³

- 1- Faculty member of Shahab Danesh University, Qom, Iran.
- 2- PhD student in architecture, Faculty of Art and Architecture, West Tehran Azad University, Tehran, Iran.
- 3- Master of Arts in Iranian architectural studies, Architecture and Urban Planning, Isfahan University of Art, Isfahan, Iran.

 10.22034/AHDC.2025.23278.1870

Received:
June 11, 2025

Accepted:
September 06, 2025

Keywords:
Architecture,
Safavid era,
Officials,
Development of
Qom

Abstract

Officials have always had a significant impact on the construction of architectural works during various periods. During the Safavid period, there emerged a new form of support for architectural works. Officials during this period, from the king, as the main founder, to others were engaged in supporting architecture. As a result of this strategy and the motivation of the king and the courtiers, all their wealth and power were directed towards supporting architecture. A traveler's description of Qom during the Safavid period indicates that the city was prosperous and flourishing at that time. During this period, Qom served not only as a transit point along the royal road connecting the Safavid capital city of Isfahan to Qazvin and Ardabil, facilitating the royal family's movements, but also as a significant center for the Shia religion. Given that the Safavid rulers were promoters of the Shia faith, Qom became a city supported by the Safavid kings and officials. Some of them, for various reasons, even had short or long stays in Qom during different times of the year. This highlighted the significance of Qom in that era. The present study aims to address the question "what role did the officials of the Safavid period play in the development of the city of Qom and how the architecture of Qom changed in this era?" The research method is interpretive-historical based on the data collected from primary sources and documents, followed by findings from new sources regarding the status of Qom during the Safavid period. The research findings indicate that officials and notable individuals, even if not residents of Qom, played a role in the development of the city. Their efforts extended beyond religious sites and encompassed the construction of multiple schools, restoration of old structures, city wall repairs, flood control measures, and various other initiatives.

E-ISSN: 2645-372X /© 2023. Published by Yazd University This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

